

Μνήμη

ΝΙΚΟΥ Σ. ΦΩΤΑΚΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1997

«ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑΣ»

ΕΝΑ ΠΡΩΤΟ ΙΤΑΛΟΓΛΩΣΣΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΛΒΟΥ

ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ

I. Πρώτη προσέγγιση του έργου

1. Λίγα χρόνια πριν από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και ενώ ο λεγόμενος "Νεοελληνικός Διαφωτισμός" βρισκόταν, με επικεφαλής τον Κοραή, σε πλήρη εξέλιξη¹, ο Ανδρέας Κάλβος εκπόνησε ένα σύντομο δοκίμιο για την αυτοκτονία. Το δοκίμιο γράφτηκε στα ιταλικά περί το 1814 -1815², την εποχή δηλ. που ο Κάλβος, αυτός ο "χαρακτηριστικά Ελληνας της διασποράς"³, ηλικίας τότε 22 - 23 ετών, βρισκόταν στη Φλωρεντία της Ιταλίας και εργαζόταν.

Οι λογοτεχνικές αλλά και πατριωτικές ανησυχίες του Κάλβου τον είχαν ήδη ωθήσει στη συγγραφή κάποιων ιταλόγλωσσων "ωδών" προς τον Ναπολέοντα και "εις Ιονίους" και δύο θεατρικών έργων ηρωικού περιεχομέ-

1. Για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. αντί άλλων το κλασσικό φερόνυμο έργο του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα: Ερμής, 1993⁶ (1977¹), το ομότιτλο συλλογικό έργο πυρος τιμή του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα, 1980 και τη μελέτη Γ. Διξικιώκη, Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750 - 1821, Αθήνα: Φιλιππότης, 1984. Μιαν ενδιαφέρουσα παρουσίαση του έργου του Δημαρά "Νεοελληνικός Διαφωτισμός" από τον Ερ. Χατζηανέστη βλ. στην "Καθημερινή" της 23.2.1978.

2. Κατά τη γνώμη του Π.Δ. Μαστροδημήτρη, Νεοελληνικά, Μελέτες και Άρθρα, τ. Β', Αθήνα: Γνώση, 1984, σελ. 40, μεταξύ των έργων τα οποία μνημονεύει με αόριστο τρόπο ο Κάλβος στην από 9.12.1815 επιστολή του προς τον Φώσκολο, ζητώντας την κρίση του διδασκάλου του, πρέπει να ήταν και το δοκίμιο περὶ αυτοκτονίας. Εξάλλου, στο "Χρονολόγιο Ανδρέα Κάλβου" του Λεύκιου Ζαφειρίου (ανάτυπο από τα Άπαντα του Α. Κάλβου, δ' έκδ. με εισαγωγή - επιμέλεια Σπ. Μυλωνά, Λευκωσία: εκδ. Κερύνεια, 1988, σελ. 207 - 223: 209), η συγγραφή της "Απολογίας της Αυτοκτονίας" τοποθετείται στα 1814, εποχή που ο Κάλβος "μελετά το Ρουσσώ".

3. Γ. Σεφέρη, Κάλβος, 1960, εις: του ιδίου, Δοκιμές, τ. Β', Αθήνα: Ίκαρος, 1984, σελ. 112 - 135: 120.

νου, που, ούμως, φαίνεται ότι παρέμειναν αδημοσίευτες.⁴ Επίσης και το υπό συζήτηση δοκίμιο του Κάλβου για την αυτοκτονία δεν εκδόθηκε παρά μόνο το 1916 με τη φροντίδα του Camillo Antona-Traversi, οπότε το κείμενο εκδόθηκε μαζί με άλλα κατάλοιπα του ποιητή που βρέθηκαν στη Φλωρεντία.⁵ Ξαναδημοσιεύθηκε από τον Κ.Θ. Ζώρα το 1938⁶, ο οποίος επιχείρησε και την πρώτη μετάφραση του δοκιμίου το 1937⁷. Μια άλλη μετάφραση από τον Νικ. Β. Τωμαδάκη είδε το φως της δημοσιότητας το 1940⁸, ενώ δύο άλλες μεταφράσεις από τον Ρήγα Γαρταγάνη⁹ και τη Μαριέττα Γιαννοπούλου¹⁰ δημοσιεύθηκαν το 1960, μια χρονιά ιδιαίτερα γόνιμη για τη βιβλιογραφία του Κάλβου, λόγω της σημασίας που προσέλαβε τότε η μετακομιδή των οστών του από την Αγγλία στη γενέτειρα γη Ζάκυνθο.

Έκτοτε το δοκίμιο αυτό του Ανδρέα Κάλβου δεν απασχόλησε ξανά τους ερευνητές ως ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης, ίσως και διότι εξαρχής θεωρήθηκε (ιδίως από τον Ζώρα) ως πρωτολειακό έργο χωρίς ιδιαίτερη σημασία.¹¹ Μια απλή, ούμως, ανάγνωση του κειμένου δείχνει, νομίζω, ότι

4. Βλ. ιδίως Γ.Θ. Ζώρα, Ανδρέας Κάλβος, περ. "Νέα Εστία", Χριστούγεννα 1946, σελ. 5 - 65 και κατ' ανατύπωση στη "Νέα Εστία", έτος 34, τ. 68, Σεπτέμβριος 1960, σελ. 3 - 86: 11 επ., 14 επ., όπου μάλιστα δημοσιεύονται και δύο επιστολές του Ούγου Φώσκολου από 1.10.1813 με ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μόρφωση και την προσωπικότητα του νεαρού, τότε, γραμματέα του και μαθητή του Ανδρέα Κάλβου.

5. Camillo Antona - Traversi, Notizie e documenti sopra Andrea Calbo, εις: Rassegna critica della letteratura italiana, Arpino 1916.

6. Andrea Calbo, Opere italiane. Teramene - Le Danaidi e scritti minori, a cura del prof. Giorgio Zoras, Roma: Istituto per l'Europa orientale, 1938, σελ.. 117 - 119 και εισαγωγ. σημείωμα στις σελ. 19 - 20.

7. Γεωργ. Ζώρα, Η περί αυτοκτονίας απολογία του Κάλβου, περ. "Νέα Εστία", έτος 11, 1.10.1937, σελ. 1444 - 1446, όπου και εισαγωγικό σημείωμα ανάλογο προς εκείνο που είχε δημοσιευθεί από τον ίδιο συγγραφέα στα ιταλικά, ανωτ. (σημ.6).

8. N.B. Τωμαδάκη, Νεοελληνικά, Δοκίμια και Μελέται, τ. B', Αθήναι 1983, 241 - 249: μελέτη με τίτλο: Ανδρέου Κάλβου "Εἰς Εαυτόν", που πρωτοδημοσιεύθηκε στο περ. "Νέον Κράτος", τ. 4: 1940, 743 - 751. Η μετάφραση του δοκιμίου περί αυτοκτονίας βρίσκεται στις σελ. 244 - 247 και οι συναφείς παρατηρήσεις του καθηγητή Τωμαδάκη στις σελ. 241 - 242 και 248 - 249.

9. P. Γαρταγάνη, Ανδρέας Κάλβος, Άπαντα, τ. B', Αθήναι: Ο Κεραμεύς, 1960, σελ. 125 - 128 - βλ. σχετ. παρατηρήσεις για το δοκίμιο του Κάλβου περί αυτοκτονίας, στον ίδιο, τ. A', σελ. 74 - 75.

10. Μαρ. Γιαννοπούλου, Η "απολογία της αυτοκτονίας", εφημ. "Βραδυνή", 17.2.1960, σελ. 5 - 6. Βλ. και της ίδιας, Ανδρέας Κάλβος, Αθήναι 1960, σελ. 29 - 30 .

11. Γεωργ. Ζώρας, ανωτ.(σημ. 7), σελ.. 1444: "Πρέπει να παρατηρήσωμεν ότι

τούτο παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον όχι μόνο από λογοτεχνική άποψη, αλλά και διότι οι άξονες γύρω από τους οποίους κινείται σαφώς προοιωνίζονται τη μετέπειτα πνευματική εξέλιξη του ποιητή των "Ωδών".¹²

2. Αντικείμενο του δοκιμίου είναι ένα παλαιό φιλοσοφικό - ηθικό πυρόβιλημα, το εάν και πότε δηλ. επιτρέπεται (ή και επιβάλλεται, υπό ορισμένες περιστάσεις, και ποιες) σ' έναν άνθρωπο ν' αφαιρέσει τη ζωή του. Ο Κάλβιος αφήνει να εννοηθεί ότι κατ' αρχήν αποδοκιμάζει την αυτοκτονία. Στον κανόνα αυτόν δέχεται, όμως, δύο σημαντικές εξαιρέσεις, με την ανάλυση των οποίων καταπιάνεται. Θεωρεί δηλ. την αυτοκτονία ως αναφαίρετο και "ιερό δικαίωμα", πρώτον, όταν αυτή συντελείται ως ηρωική πατριωτική χειρονομία απέναντι σε μια τυραννική καταπίεση, όπως π.χ. συνέβη με τον Ρωμαίο Κάτωνα τον νεότερο (σε μια τέτοια περίπτωση η αυτοκτονία πλησιάζει βέβαια τα όρια της αυτοθυσίας και γίνεται "αλτρουϊστική", σύμφωνα με τη γνωστή κατηγοριοποίηση του Emile Durkheim¹³) και, δεύτερον, όταν αποτελεί η αυτοκτονία την αξιοπρεπή αντίδραση ατόμων που βρίσκουν τη ζωή αφόρητη, διότι έχουν ανυπέρβλητες σωματικές ή ψυχικές αναπτηρίες (οπότε η απλή εγκατάστασή τους σε κάποιον έρημο τόπο θα ήταν αντίθετη

η απολογία του μεγάλου ποιητού μιας δεν παρουσιάζει μέγα ενδιαφέρον, ούτε τα επιχειρήματα είναι πολύ σπουδαία, τόσον από θεολογικής όσον και από κοινωνικής απόψεως. Ακόμη δε μικροτέρα είναι η σημασία του έργου από λογοτεχνικής απόψεως". Ανάλογη άποψη διατυπώνει ο Ζώρας και στο ιταλόγλωσσο έργο του, ανωτ. (σημ. 6), σελ. 19, όπου παρουσιάζει το υπό συζήτηση δοκίμιο του Κάλβου, καθώς και στο μελέτημά του "Τα έργα του Ανδρέα Κάλβου", περ. "Νέα Εστία", έτος 34, τ. 68, Σεπτ. 1960, σελ. 87 - 106: 92.

12. Βλ. και Γ.Μ. Παναγιωτόπουλο, Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα, Αθήνα: Αετός, 1943, (= β' εκδ. 1979 από τις "Εκδόσεις των Φίλων"), σελ. 195 - 202 (σύντομη μελέτη με τίτλο "Ο Κάλβος αντίκρυ στο θάνατο"), σελ. 198: "...Έχω τη γνώμη ότι [το μελέτημα αυτό] δεν είναι από τα λιγότερο πολύτιμα σε όσους μελετούν τον άνθρωπο Κάλβο και το έργο του. Γιατί πηγάζει από την περιφρόνηση του θανάτου, από την αντρική τόλμη, από τη δίψα της ζωής της αντάξιας του ανθρώπινου προοιμιού, που υπήρχε πάντα η ανεξάντλητη δίψα του ποιητή των "Ωδών". Πρβλ. και σελ. 199: "... Ο προσεκτικός αναγνώστης θα διακρίνει ανάμεσα στις γραμμίες του μικρού αυτού μελαγχολικού δοκιμίου τον αέρα του ηρωισμού, το πάθος για μια μεστή και ολοκληρωμένη ζωή ..."

13. Βλ. Emile Durkheim, *Le suicide*, Paris: Quadrige / PUF 1986 (1897¹), ιδίως σελ. 3 και 319 επ., όπου και ενδιαφέρουσα σύγκριση εγωιστικής και αλτρουϊστικής αυτοκτονίας. Όπως παρατηρεί ο Durkheim (ανωτ., σελ. 233), "όταν ο άνθρωπος είναι αποκομιμένος (est detaché) από την κοινωνία, αυτοκτονεί εύκολα. Άλλ' αυτοκτονεί επίσης όταν είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό ενταγμένος σ' αυτήν."

με τη φιλοτιμία τους) ή διότι έχουν εγκαταλειφθεί από όλους στα γηρατειά τους και διαθέτουν την ευαισθησία να μην αποδέχονται αυτή την ταπεινωτική κατάσταση. Στις περιπτώσεις μάλιστα αυτές της εξαίρεσης από τον κανόνα, ο Κάλβος θεωρεί ότι η έξοδος από τη ζωή δεν είναι παράβαση καθήκοντος ή πρόκληση βλάβης προς την κοινωνία, αφού ο ήρωας με τη θυσία του ασφαλώς την αφελεί, ενώ και ο δύσμορφος ή ψυχικά άρρωστος άνθρωπος δεν είναι σε θέση πλέον να τη βοηθεί. Ούτε όμως και ένδειξη δειλίας συνιστά η αυτοκτονία (ο Κάλβος κάνει την παρατήρηση αυτή σε σχέση με τη δεύτερη μόνο περίπτωση), αφού χρειάζεται ασφαλώς ιδιαίτερο κουράγιο για να προχωρήσει κανείς σ'ένα τέτοιο διάβημα.

Πέρα από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις "θεμιτής" αυτοκτονίας, ο Ανδρέας Κάλβος δε φαίνεται να αποδέχεται άλλες (π.χ. αυτοκτονία από ερωτική απαγοήτευση, την οποία ούτε καν αναφέρει). Επίσης αφήνει οριτά έξω από αυτό το πλαίσιο "θεμιτής" αυτοκτονίας πράξεις εγκληματιών, που γλυτώνουν έτσι την κατάγνωση ή έκτιση της ποινής τους, καθώς και τυράννων, που αποφεύγουν την εκδίκηση του λαού (π.χ. Νέοων). Από την άλλη, όμως, πλευρά, οι πράξεις αυτοκτονίας που δείχνουν ηρωισμό και αξιοπρέπεια είναι, κατά τον Κάλβο, όχι μόνο θεμιτές, αλλά και άξεις επαίνου από τους "έντιμους ανθρώπους", και ασφαλώς δεν νομιμοποιούνται να τις καταχρίνουν εκείνοι ιδίως που εκμεταλλεύονται, κατά τον Κάλβο, τον εργαζόμενο και απομιζούν τον ιδρυότα του ή εκείνοι που αδυνατούν να τις κατανοήσουν, διότι ξουν μέσα στις ηδονές.

3. Το κείμενο του Κάλβου παρουσιάζει βέβαια κάποιες αδυναμίες στον τρόπο της δόμησής του, ίσως διότι γράφτηκε περισσότερο κάτω από την έμπνευση μιας ποιητικής φλόγας, παρά ενός ψύχραιμου στοχασμού. Έτσι παρατηρούνται κάποια λογικά χάσματα (π.χ. γίνεται αόριστη αναφορά σε "σωρεία παραδειγμάτων" ηρωισμού από ενάρετους ανθρώπους που αυτοκτονούν και αργότερα ο συγγραφέας επανέρχεται σ' αυτή τη σκέψη και δίνει το παραδειγμά του Κάτωνα), ενώ στο τέλος διατυπώνεται ένας γενικευμένος έπαινος για την (κάθε είδους;) αυτοκτονία "που επιταχύνει το τέλος (...) όσων έχουν κουρασθεί να υποφέρουν άλλο", με αποτέλεσμα να αλλοιώνονται έτσι οι πραγματικές θέσεις και προθέσεις του συγγραφέα, ο οποίος θεωρεί την αυτοκτονία ως κατ' αρχήν αποδοκιμαστέα (την ίδια εσφαλμένη εντύπωση αποκομίζει κανείς και από τον τίτλο του δοκιμίου). Επίσης τα επιχειρήματα δεν αποκτούν πάντοτε το βάθος που τους αρμόζει. Ο Κάλβος, για να αντικρούσει π.χ. την ένσταση ότι εκείνος που αυτοκτονεί για λόγους σωματικής ή ψυχικής αναπτηρίας παραβιάζει το καθήκον του προς την κοινωνία, αναφέρει το αφελικιστικό επιχείρημα πως η κοινωνία δεν περιμένει τίποτε πλέον από αυτόν. Δεν εξετάζει, όμως, έτσι ο συγγραφέας το ευρύτερο

πρόβλημα που είχε θέσει και ο Kant¹⁴ αλλά και, πριν από αυτόν, ο Πλάτων, ως προς το εάν οι άνθρωποι έχουν πράγματα το ηθικό δικαίωμα να καταστέψουν την υπέρτατη αξία που λέγεται Άνθρωπος (*homo noumenon*) και συνάμια να εγκαταλείπουν την κοινωνία στην οποία έχουν καθήκον να ανήκουν.

Επίσης, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η αυτοκτονία δεν είναι ένδειξη δειλίας και επικαλείται προς τούτο το επιχείρημα ότι χρειάζεται ψυχικό σθένος για να προχωρήσει κανείς σ'ένα τέτοιο απονενοημένο διάβημα, αλλά δεν ερευνά μήπως η ενέργεια του αυτόχειρα δείχνει, αντίθετα, μια γενικότερη έλλειψη θάρρους εκ μέρους του να παλέψει με τις δυσκολίες της ζωής. Ίσως θα ήταν επίσης σκόπιμο να μην είχε αναχθεί σε μοναδικό παραδειγματικής αυτοκτονίας - αυτοθυσίας η περίπτωση του Κάτωνα του Νεότερου, ο οποίος παρά την αντιδικταρική του στάση εναντίον του Ιούλιου Καίσαρα αποτελεί, πάντως, μια συνήθη περίπτωση ανθρώπου που αυτοκτονεί για να μην πέσει στα χέρια των εχθρών του.¹⁵ Ορθότερο θα ήταν να είχε ο Κάλβιος αντλήσει τα παραδείγματά του από περιπτώσεις ανθρώπων, των οποίων η αυτοκτονία συνιστά, κατά κάποιο τρόπο, τη συνεπή εφαρμογή των αγωνιστικών τους ιδεών¹⁶ και συντελείται "οικεία βουλήσει", χωρίς την επί-

14. I. Kant, *Metaphysik der Sitten. 1: Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*, παρ.6 στην εκδ. Kant Werke, τ. 7 της Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, σελ. 554 - 556 . Πρβλ. E. Kant, *Fondements de la Métaphysique des Moeurs* (μτφρ. H. Lachelier), Paris: Hachette,(1931⁷), σελ. 54 - 55.

15. Βλ. ιδίως *Πλουστάρχου*, Κάτων ο Νεώτερος, κεφ. ΝΗ' επ. Πάντως ο Πλούταρχος παρουσιάζει σε κάθε ευκαιρία τον Κάτωνα ως πρόμαχο στον "υπέρ της ελευθερίας κίνδυνον" (ΝΘ', 31) και ως υπόδειγμα αρετής, στις πράξεις του οποίου "οιδέν (...) κίβδηλον ουδέ απατηλόν εμέμικτο" (ΞΔ', 11), τούτο δε φαίνεται ότι αποτελούσε και γενικότερη πεποίθηση την εποχή εκείνη, κυρίως μεταξύ όσων είχαν αντιταχθεί στον Γάιο Ιούλιο Καίσαρα (όπως π.χ. ο Κικέρων στον λόγο του "Κάτων"). Ήδη, όμως, κατά τον 4ο αι. ο *Ιερός Αυγουστίνος* (De Civitate Dei I, 23) δεν θεωρούσε την αυτοκτονία του Κάτωνα ως πράξη αδήριτης ανάγκης.

16. Πρβλ. ιδίως τις γενικότερες αναπτύξεις του Montaigne στα "Δοκίμια" του, Βιβλ. Α', κεφ. 14 (σελ. 93 - 114: 114: "Τα πράγματα δεν είναι τόσο επώδυνα, ούτε δύσκολα καθαυτά. Όμως η αδυναμία και η ακαρδία μας τα κάνουν τέτοια. Για να κρίνει κανείς τα μεγάλα και σπουδαία πράγματα, χρειάζεται ψυχή από την ίδια στόφα, διαφορετικά αποδίδουμε στα πράγματα τις ατέλειες που είναι δικές μας" - βλ. την εξαίρετη μετάφραση του Φιλ. Δρακονταειδή στην εκδ. του Βιβλιοπωλείου της "Εστίας", τ. Α', Αθήνα 1983). Βλ. επίσης ανάλογες σκέψεις του Montaigne στο Βιβλ. Β', κεφ. 11 (σελ. 120 - 136: 124: "Κάθε θάνατος πρέπει να είναι όμοιος με τη ζωή του. Δεν γινόμαστε διαφορετικοί για να πεθάνουμε. Πάντα ερμηνεύω το θάνατο από τη ζωή. Κι αν κανείς μου μιλήσει για θάνατο που δείχνει δυνατός, προσδέδεμέ-

δυαση έξιαθεν παραγόντων (όπως π.χ. ασθένεια, ποινικές διώξεις, επαγγελματικές απογοητεύσεις) ή, τουλάχιστον, χωρίς οι παράγοντες αυτοί να αποτελούν τον πρωταρχικό λόγο μιας τέτοιας ενέργειας. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (23 - 79 μ.Χ.), που κατά την παράδοση έχασε τη ζωή του ερευνώντας επάνω στον Βεζούβιο το μυστήριο των ηφαιστειακών εκρήξεων, είναι, κατά τη γνώμη μου, ένα ενδιαφέρον παράδειγμα τέτοιας συνέπειας, ενώ και από τη νεότερη εποχή θα μπορούσε κανείς να αναφέρει, ως παραδειγματα ανθρώπων που αυτοκτόνησαν συνεπείς προς τις αγωνιστικές τους ιδέες, τον Κλέωνα Τριαντάφυλλο ("Ραμπαγά"), τον Δημήτριο Παπαδημόπουλο, τον Ιωάννη Συκουντρή και, εξ αφορμής της εισβολής των χιτλερικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, τον Αλέξανδρο Κορυνή και την Πηνελόπη Δέλτα.¹⁷

II. Οι βασικές ιδέες

4. Βέβαια, οι τελευταίες παρατηρήσεις μου αποτελούν απλώς μία διαφορετική θεώρηση του θέματος που ο Κάλβος πραγματεύεται, και δεν μειώνουν καθόλου, όπως και οι άλλες επισημάνσεις μου, τη γενικότερη θετική εντύπωση που αφήνουν για το κείμενο αυτό η εκφραστική του δύναμη και ιδίως το πάθος των αισθημάτων που αναβλύζουν από αυτό. Πρόκειται κατ'ουσία για ένα ρομαντικό χείμαρρο που ρέει ορμητικά μέσα σε κλασσικιστική κοίτη.¹⁸ Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε ήδη, στο κείμενο αυτό ανιχνεύο-

νος σε αδύναμη ζωή, επιμένω ότι αποτελεί προϊόντα αυτίας αδύναμης και ασυνεπούς με τη ζωή -χρησιμοποιείται και εδώ η μετάφραση του Φιλ. Δρακονταειδή, ό.π., τ. Β', Αθήνα 1983).

17. Για τις ειδικότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι σημαντικοί αυτοί άνθρωποι οδηγήθηκαν έως την αυτοκτονία βλ. το αφιέρωμα του περ. "Οδός Πανός", τχ. 72 (Μάρτιος-Απρίλιος 1994) με τίτλο "Οι Αυτόχειρες", και ιδίως την εισαγωγή του Γιώργου Πετρόπουλου (σελ. 28), το εισαγωγικό σημείωμα της Τιτίκας Δημητρούλια με τίτλο "Ελληνες αυτόχειρες λογοτέχνες: 1832 - 1991 στο αντίστοιχο αφιέρωμα του περ. "Διαβάζω", τχ. 284 (1.4.1992), σελ. 26 - 28, καθώς και τα γλαφυρά έργα: Γιάννη Καιροφύλα, Αυτοί οι ωραίοι τρελοί, Αθήνα: Φιλιππότης, 1986, φιλ. Φιλίππου, Ιδανικοί αυτόχειρες ή ξήτω ο Θάνατος, Αθήνα: Νεφέλη 1984 και Λεων. Χρηστάκη, Αυτοκτονία. Υπέρτατη ελευθερία ή στωική θεραπεία, Αθήνα: Δελφίνι, 1994, ιδίως σελ. 67, 63, 68, 88 και 72. Ειδικά για τον Κορυνή βλ. και Γ. Σεφέρη, "Μέρες", τ. Δ', (1.1.1941 - 31.12.1944), Αθήνα: Ίκαρος, 1977, σελ. 60 - 61.

18. Προβλ. *Ευγ. Αρανίτη*, Πώς πρέπει να διαβάζουμε τον Κάλβο, περ. "Το Δέντρο", τ. 67 - 68, Απρίλιος - Μάιος 1992 [Αφιέρωμα στον Κάλβο], σελ. 77 - 83: 78. Για την ιδιότυπη αυτή σύζευξη (προ) ρομαντισμού και κλασικισμού στο έργο του Κάλβου βλ. ιδίως *Κ.Θ. Δημαρά*, "Οι πηγές έμπνευσης του Κάλβου", περ. "Νέα

νται με σαφή τρόπο όλες εκείνες οι βασικές ιδέες που θα αποτελέσουν αργότερα το ιδεολογικό κρητιδωμα της καλβικής ποίησης. Δύο είναι, ίσως, οι σημαντικότερες από αυτές:¹⁹

5. Πρώτη, η Ηθική Ιδέα, που, σύμφωνα με τον Κωνστ. Τσάτσο,²⁰ έχει στο έργο του Κάλβου ως "φανερώματα" την ανδρεία, τη δικαιοσύνη και την ελευθερία. Τονίζεται, πράγματι, στο δοκίμιο η αξιοπρέπεια με την οποία πρέπει να ζει κανείς, αγωνιζόμενος, όπως ο Κάτων, για το "μεγαλείο" της πατριδίας του, την αρχαία αρετή και την αγάπη για την ελευθερία. Και τονίζεται ότι τα ιδανικά αυτά κινδυνεύουν να ενταφιασθούν, όταν επικρατούν πολιτικοί με αντιδημοκρατικές αντιλήψεις. Η "υπεργλυκυτάτη ελευθερία" (Ωδών I, 1,ι')²¹ αναδεικνύεται έτσι σε κύριο άξονα της ανθρώπινης δράσης, ενώ η αρετή και η ανδρεία αποτελούν, πέρα από την αυθύπαρκτη αξία τους, το θεμέλιο για την εξασφάλιση αυτής της Ελευθερίας (Ωδών II, 4,α'). Πρόκειται ούμως για μιαν ελευθερία που δεν εξαντλείται μόνο στη διασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας, αλλά προχωρεί και στην προώθηση του επιτακτικού αιτήματος για κοινωνική δικαιοσύνη, ενάντια σε τυράννους αλαζόνες και άρπαγες του λαϊκού μόχθου.²² Εδώ η Ηθική Ιδέα συνταιριάζεται

Εστία", έτος 34, τ. 68, Σεπτ. 1960 [Αφιέρωμα στον Κάλβο], σελ. 270 - 300: 292. Βασισμένες στο Δημαρά είναι και οι ανάλογες επισημάνσεις της Σοφίας Σκοπετέα, Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρη 1985, σελ. 31 - 32. ενώ στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Γιάννης Δάλλας στην επιφυλλίδα του "Η φαντασία του Κάλβου", εφημ. "Το Βήμα", 6.3.1994, σελ. 45 (Β 11). Εξάλλου, ειδικότερα για την αρχαιογνωσία του Κάλβου βλ. Ευγ. Μακρυγιάννη, Ο Κάλβος και οι αρχαίοι, περ. "Διαβάζω.", αρ, 140, 26. 3. 1986, σελ. 21-26 και τις βιβλ. παραπομπές στην υποσημείωση 29.

19. Για τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν γενικότερα το έργο του Κάλβου βλ. Χρ. Μαλεβίτση, Ο κόσμος του Ανδρέα Κάλβου, Τετράδια "Ευθύνης", αρ. 24 ("Αέναον Σήμα του Ανδρέα Κάλβου"), 1986, 55 - 71: 58 επ., Παν. Φωτέα, Καίριες εθνικές υποθήκες στο έργο του Κάλβου, αντόθι, 99 - 101, Κώστα Χωρεάνθη, Η σιωπή του Κάλβου, περ. "Διαβάζω", αρ. 140, 26.3.1986, σελ. 35 - 40 και τους συγχραφείς που αναφέρονται ανωτ., στην υποσημ. 18.

20. Κωνστ. Τσάτσου, Κάλβος, Ποιητής της Ιδέας (1946!), στο περ. "Νέα Εστία", τ. 68, Σεπτ. 1960 [Αφιέρωμα στον Κάλβο], σελ. 218 - 239: 223. Ανάλογη επισήμανση γίνεται και από τον Φ.Κ. Μπουμπουλίδη στην Επετηριδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών, τ. Γ' (1983 - 84), σελ. 161.

21. Οι παραπομπές στην ποίηση του Κάλβου γίνονται από την ερμηνευτική έκδοση του Μιχ. Γ. Μερακλή "Ανδρέα Κάλβου Ωδαί (1 - 20)", Αθήνα: Βιβλ. της "Εστίας", [1965].

22. 'Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Γιάννης Δάλλας, "Τα δραματικά στοιχεία και τα πρότυπά τους στις "Ωδές του Κάλβου", περ. "Φιλολογική", έτος 11, φ. 41,

πλέον με έντονα ωρίζοσπαστικές ιδέες, κατά τις οποίες η διαφύλαξη της εξωτερικής ελευθερίας μιας Χώρας συνδέεται άμεσα με την επίτευξη της εσωτερικής της (δημοκρατικής) ελευθερίας, σύμφωνα και με τις αντίστοιχες υποθήκες από τον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκ. Β' 36 και 37).

6. Δεύτερη σημαντική ιδέα που αναδύεται από το δοκίμιο του Κάλβου είναι αυτή για τη σχέση του ανθρώπου με τον θάνατο. Ορθά επεσήμανε ο Σεφέρης ότι ο Κάλβος βρίσκεται "ανάμεσα στο θάνατο και στο φώς", "ανάμεσα στην ύπαρξη και την ανυπαρξία"²³, με την έννοια ότι ο ποιητής είχε ήδη από μικρή ηλικία εξοικειωθεί απόλυτα με το "ανέκφραστον μυστήριον του θανάτου" (Ωδών I, 3,ια') και αντιμετωπίζε τον θάνατο "με θάρρος" (Ωδών I, 3,λα'), θεωρώντας τον ακόμια και "φίλο του" (Ωδών I, 3,κθ'). Πιστεύει, έτσι, ότι με τον θάνατο επέρχεται μεν το τέλος, αλλά και η τελείωση του ανθρώπου,²⁴ κυρίως όταν κανείς μπορεί να επιτύχει την "υπέρβαση"²⁵ του ούτως ή άλλως αναπόφευκτου θανάτου, με την επιλογή μιας σύντομης αλλά ηρωικής ζωής²⁶, σύμφωνα και με τα όσα διακήρυξαν ήδη οι αρχαίοι

Οκτ - Δεκ. 1992, σελ. 21-26 [αφιέρωμα στον Κάλβο] "... σε όλες τις "Ωδές" του Κάλβου, όπως άλλωστε και στην αρχαία τραγωδία, π.χ. Πέρσαι του Αισχύλου, οι τύραννοι έχουν ως κύριο γνώσιμα την "ύβριη", δηλ. την αλαζονική διαγωγή τους και την καταπάτηση κάθε έννοιας δικαίου, ακριβώς, δε, για τη συμπεριφορά τους αυτή τελικά έρχεται στιγμή που τιμωρούνται (τραγική αντίληψη του βίου). "Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η επισήμανση του Βάσου Βαράκα στη μελέτη του "Ο Δικασμός του Κάλβου" (γράφτηκε χωρίς να δημοσιευθεί ολόκληρο, περί τις αρχές της δεκαετίας του '60 και ήδη υπάρχει καταχωρημένο στο περ. "Πόρφυρας", τ. 64 - 65, Ιαν. - Ιουν. 1993, σελ. 330 - 332: 331:" Για τον Κάλβο ελευθεροί άνθρωποι είναι οι ενάρετοι και οι αδέκαστοι. Το μίσος που συχνά εκφράζεται εναντίον της τυραννίας είναι ουσιαστικά η απέχθεια για όσους αυθαιρετούν καταστρέφοντας την Αριμονία, αλλά και για όσους παρανομούν, διαστρέφοντας όχι τον ανθρώπινο αλλά τον Θείο Νόμο. Αποκατάσταση της Ελευθερίας σημαίνει την αποκατάσταση της σχέσεως που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι προς την αρετή, την ακεραιότητα και την αξιοπρέπειά τους."

23. Γ. Σεφέρη, Πρόλογος για μια έκδοση των "Ωδών" (1941¹), εις: τον ιδίου, Δοκιμές, τ.Α, Αθήνα: Ίκαρος, 1984⁵, σελ. 179-210:209,192.

24. Βλ. *Κώστα Χωρεάνθη*, ανωτ. (σημ. 19), σελ. 39.

25. Πρβλ. Δημ. I. Κουκουλομάτη. Η παιδαγωγική διάσταση και διάταξη των Ωδών του Κάλβου, περ. "Πόρφυρας", τ. 64 - 65, Ιαν. - Ιουν. 1993, 232-240: 235,237.

26. Βλ. I. M. Παναγιωτόπουλου, ανωτ. (σημ. 12), σελ. 199 και N.B. Τωμαδάκη, Ανδρέας Κάλβος (1960¹), εις: τον ιδίου, Νεοελληνικά, Δοκίμια και Μελέται, τ.Γ [Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων περ. "Αθηνά"], Αθήναι 1992, 200-202: 201. Εύστοχη είναι στο πλαίσιο αυτό και η παρατήρηση της Αθηνάς Κοβάνη στην εργασία

Έλληνες στοχαστές σε πολλαπλές ευκαιρίες (π.χ. ο Πίνδαρος στον Επίνικο "εις Ιέρωνα Συμφακούσιον"²⁷ και ο Ισοκράτης στον λόγο του "προς Νικοκλέα" (l' 36) και στον "Πανηγυρικό" του (παρ. 95), αλλά και οι Έλληνες του Διαφωτισμού (π.χ. Ανωνύμου του Έλληνος, "Έλληνική Νομαρχία"²⁸). Ο θάνατος συνδυάζεται έτσι άμεσα με την Ηθική Ιδέα του Κάλβου και με την ηρωική αντίληψη για ανυποχώρητη προάσπιση των μεγάλων ιδανικών.

III. Διαμορφωτικοί Παράγοντες

7. Βέβαια, και οι δύο αυτές ιδέες προέκυψαν μέσα από καταλυτικά βιώματα του ίδιου του Κάλβου. Η εξοικείωση με την ιδέα του θανάτου μπορεί, έτσι, έως ένα βαθμό, να αναχθεί στην πρόωρη στέρηση της μητέρας του, που υπεραγαπούσε²⁹ και την οποία με τόσο παραστατικό τρόπο φαίνεται ο ποιητής να συναντά στην Ωδή του "Εις Θάνατον"³⁰. Άλλα και όλη η μετέ-

της: «Η "Νέκυια" (φαψ. λ) της Οδύσσειας και η "Ωδή εις Θάνατον" του Α. Κάλβου», περ. "Φιλολογική" έτος 11, φ. 41, Οκτ.- Δεκ. 1992, σελ. 27- 34:32: «Ο ποιητής δόθηκε στους υψηλούς ηθικούς και εδώ εθνικούς σκοπούς του, "επιβαίνει" τα "δύσκολα κρημνά" της αρετής, αδιάφορος αν "θέλει συντριψθείν" στην άπειρη άβυσσο!».

27. Βλ. από το ποίημα αυτό τους ακόλουθους στίχους στην ωραία μετάφραση του Θεόφιλου Βορέα (στ. 83-85):

Ο άνανδρος ζητεί τον μέγαν κίνδυνον να αποφύγῃ
Αλλ' αφού ο άνθρωπος οφείλει να αποθάνῃ,
προς τι να κάθεται αφανής
και να παρασκευάζῃ άδοξον γήρας μάτην,
αμέτοχος όλων των καλών;

Θεοφ. Βορέα, Πινδάρου Επίνικοι, τ. Α, Ολυμπιονίκαι, Αθήναι 1949⁴, σελ. 40, πρβλ. και στ. 185 επ. από τον Επίνικο "εις Αρκεσίλαον Κυρηναίον", τ.Β, Πιθιονίκαι, Αθήναι 1949³, σελ. 56.

28. Βλ. ιδίως την ακόλουθη περικοπή από τις "εκδ. Κάλβου", 1968, σελ. 47: "Η ζωή του αληθιούς πολίτου πρέπει να τελειώνῃ ή δια την ελευθερίαν του, ή με την ελευθερίαν του". Το περιεχόμενο μιας τέτοιας ηρωικής αντίληψης περί ζωής απεικονίζει με έξοχο τρόπο ο Ιωάννης Συκουστρής λίγους μήνες πριν δώσει ο ίδιος ένα ηρωικό τέλος στη ζωή του, το 1937 - βλ. το πόνημά του "Φιλοσοφία της Ζωής" στη συλλογή μελετών του "Μελέται και Αρθρα", Αθήναι: Εκδόσεις του Αιγαίου, 1956, σελ. 598 - 633: 626 επ.

29. Για την επίδραση που άσκησε στο έργο του Κάλβου η μητέρα του, με την οποία ο ποιητής έζησε μόνον έως το δέκατο περίπου έτος της ζωής του, βλ. ιδίως Κ.Θ.Δημαρά, ανωτ. (σημ.18), σελ. 273 αλλά και Μάριου Μαρκίδη, Η Λύρα προς τον Θάνατον, περ "Το Δέντρο", τ. 71 - 72, Φθινόπωλο 1992, σελ. 141 - 147:144.

30. Πάντως η Ωδή προς Θάνατον του Κάλβου έχει ως θέμα όχι μόνο τη μνήμη

πειτα ζωή του Κάλβου, με τις συνεχείς απογοητεύσεις, φτώχειες και περιπλανήσεις του, δείχνει, νομίζω, την έκταση της δυστυχίας που δοκίμασε (εν μέρει και λόγω του δύστροπου χαρακτήρα του³¹) και τη συνακόλουθη ψυχική του ετοιμότητα να στέκεται πάντοτε "ολόρθιος σιμά εις του μνήματός μου τ' ανοικτόν στόμα" (Ωδών II, 6, ιη')³². Από την άλλη πλευρά είναι γνωστό ότι ο Κάλβος από πολύ νεαρός είχε επαφές με το επαναστατικό κίνημα των

της μητέρας του, αλλά και τη μνήμη της πρώτης του γυναίκας Μαρίας Τερέζας Τόμιας - βλ. Γιάννη Δάλλα, Οι Χρονικές Δομές. Ο ιστορικός και ποιητικός χρόνος στις "Ωδές" του Κάλβου, περ. "Πόρφυρας" τ. 64-65, Ιαν.- Ιούν. 1993, σελ. 60-93:66.

31. Πρβλ. Γ.Θ.Ζώρα, ο.π. (σημ. 4), σελ. 52: «[Ο Κάλβος] Δε γνώριζε συμβιβασμούς και δεν ανεχόταν να τον θίγουν. Πραγματικός κολοσσός ευθύτητος και πνευματικής ανεξαρτησίας, δε γνώριζε συγκαταβάσεις»- βλ. και σελ. 56 επ. Διεξοδικά ασχολείται με το θέμα αυτό και ο Οδ. Ελύτης στην ωραία μελέτη του "Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου" (1946¹), περ. Νέα Εστία, έτος 34, τ. 68, Σεπτ. 1960 [αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο], σελ. 240-269: 245 επ. (= Οδ. Ελύτη, Ανοιχτά Χαρτιά, Αθήνα: Ίκαρος, 1987³, 47-112: 60 επ).

Από την πλευρά μου πρέπει να ομιλογήσω ότι, όταν διαβάζω τη βιογραφία του Κάλβου, μου έχονται στον νου, ασυναίσθητα, οι στίχοι του *Καβάφη* από το ποιήμα του "Οσο Μπορείς":

Κι αν δεν μπορείς να κάμεις την ζωή σου όπως την θέλεις
Τούτο προσπάθησε τουλάχιστον
όσο μπορείς: μην την εξευτελίζεις
μες στην πολλή συνάφεια του κόσμου,
μες στες πολλές κινήσεις κι ομιλίες.

32. Αντανάκλαση αυτής της κακότυχης ζωής του Κάλβου αποτελεί ασφαλώς η ίδια η ποίησή του, την οποία ο Μιχ. Μερακλής ορθά χαρακτηρίζει "δακρύσσεσσα" - βλ. τη φρεγώνυμη μελέτη του στο περ. "Διαβάζω", αρ. 140, 26.3.1986, σελ. 27-30. Ορισμένοι μάλιστα μελετητές, όπως η Μαρία Τσούτσουρα, περ. "Πόρφυρας", τ. 64-65, Ιαν.-Ιούν. 1993, σελ. 179-204, πιστεύουν (αν και εγώ, προσωπικά, δεν συμμερίζομαι αυτή την άποψη), ότι ο Κάλβος στο δοκίμιό του περί αυτοκτονίας προβληματίζόταν, ως συντετριμμένος Έλλην, "πάνω στην επιλογή της διακοπής της ίδιας της ζωής του" (σελ. 184). Στον αντίποδα αυτής της θέσης βρίσκεται η γνώμη του Στ. Διαλησμά, στην εργασία του, «Ανδρέας Κάλβος, Περιλήψεις Φροντιστηριακών Μαθημάτων», Αθήνα 1977, σελ. 23-24 και σελ. 65 σημ. 50, κατά παράθεση της Ειγ. Μαχριγιάννη, ανωτ. (σημ. 18), σελ. 22, σύμφωνα με την οποία το δοκίμιο περί αυτοκτονίας "δεν έχει καμμά σχέση με τον χαρακτήρα του Κάλβου ή το έργο του και είναι απλώς η συμμετοχή του στο συρμό της εποχής "Επίσης και κατά τον Γ.Θ. Ζώρα, Η αισιοδοξία του Κάλβου, περ. "Έλληνική Δημιουργία", τ. 13, τχ. 148: 1.4.1954, 394 - 400, "οι φιλοσοφικαί πεποιθήσεις και ο πνευματικός κόσμος [του Κάλβου] παρέμειναν ανέπαφοι [από τας αντιξόδητας], πάντοτε υγιείς και αισιόδοξοι...".

Καρμπονάρων στην Ιταλία³³, που ήταν και εκείνη τότε "αλύτρωτη" πατρίδα, όπως και η Ελλάδα, ενώ παράλληλα εντρύφησε στα επαναστατικά κηρύγματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Διαποτίσθηκε έτσι από έναν ασύγαστο επαναστατισμό κατά των "αγρύπνων δολίων τυράννων" (Ωδών II, 10, β), επαναστατισμό που ενισχύθηκε περισσότερο από τη φιλία του με το σημαντικότατο στοχαστή και λογοτέχνη Ούγο Φώσκολο, ένθερμο υποστηρικτή των επαναστατικών ιδεών στην Ιταλία. Οι καταφορές, λοιπόν, του Κάλβου εναντίον της τυραννίας και της λαϊκής εκμετάλλευσης εξηγούνται αρκετά από αυτά τα προσωπικά του βιώματα.

8. Για να κατανοήθει ίμως καλύτερα το δοκίμιο που προσεγγίζουμε, χρήσιμο θα ήταν να εντάξουμε αυτές τις προσωπικές εμπειρίες του Κάλβου μέσα στο ευρύτερο ιδεολογικό κλίμα της εποχής του. Πρόκειται, όπως είναι γνωστό, για μιαν εποχή έντονα επιφρεασμένη από τις αρχές του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, δηλ. από τις τάσεις για δυσπιστία προς την παράδοση και τις δεισιδαιμονίες, για πίστη προς τη δύναμη της ανθρώπινης λογικής και επιστήμης, για ανάδειξη της ελεύθερης ατομικής προσωπικότητας, για αποκάθαρση των ποινικών νόμων από θεολογικές ή ηθικοφιλοσοφικές αντιλήψεις και για εμπέδωση των αξιών της ισότητας, της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας³⁴. Μέσα στο πλαίσιο αυτό οι

33. Βλ. για το θέμα αυτό *K. Πορφύρη*, Ο Ανδρέας Κάλβος Καρμπονάρος, Αθήνα: Θεοφέλιο, 1975, ίδιως σελ. 68 επ. και *Γιάργου Ανδρειμένου*, Η "μύηση" του Κάλβου στο επαναστατικό και φιλελληνικό κίνημα της εποχής του, περ. "Περιπλους", τχ. 8, 1986, σελ. 217 - 232, ίδιως σελ. 225 επ..(= περ. "Διαβάζω", αρ.140, 26. 3. 1986 [Αφιέρωμα στον Κάλβο], σελ. 12 - 20: 15, κατά τον οποίο (σελ. 226) το έτος 1816 "μπορεί να θεωρηθεί σαν *termīnus post quem* για την μύηση του Κάλβου στον Καρμποναρισμό ή, γενικότερα, στο ευρωπαϊκό επαναστατικό και συνωμοτικό κίνημα".

34. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της εποχής, της οποίας τις επιδράσεις (και στον χώρο του ποινικού δικαίου) βιώνουμε έως σήμερα, βλ. ίδιως *L. Günther*, Die Strafrechtsreform im Aufklärungszeit, Archiv für Kriminal - Anthropologie und Kriminalistik, τ. 28 (1907), 112 - 192, 224 - 291: 112 επ. και 256 επ. (περὶ αυτοκτονίας), *Otto Fischl*, Der Einfluß der Aufklärungsphilosophie auf die Entwicklung des Strafrechts, Breslau 1913, σελ. 8 επ. και *N.E. Κουράκη*, Ποινική Καταστολή, Αθήνα - Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1985², παρ. 138 επ. σελ. 116 επ. Ενδιαφέρον, στο πλαίσιο αυτό, είναι και το βιβλίο "Τί είναι Διαφωτισμός;" (μετφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλου), Αθήνα: Κριτική, 1989, με απαντήσεις στο κρίσιμο ερώτημα του τίτλου από εννέα διάσημους Γερμανούς Διαφωτιστές (Καντ, Λέσινγκ κ.ά.) (α' γερμ. εκδ. Reclam, 1974).

Το πνεύμα του Διαφωτισμού ίσως αποδίδουν με ιδιαίτερα ανάγλυφο τρόπο και οι ακόλουθοι στίχοι του Κάλβου από την Ωδή του "Εἰς Θάνατον" (Ι, 3, λγ') :

Διαφωτιστές αντιμετώπισαν και το κρίσιμο πρόβλημα της αυτοκτονίας, που κατά την εποχή τους χαρακτηριζόταν ως απεχθές αμάρτημα - έγκλημα και επέσυρε εις βάρος του αυτόχειρα και των κληρονόμων του επώδυνες και αιτιωτικές συνέπειες.

IV. Φιλοσοφικές επιδράσεις και παράλληλη νομοθετική εξέλιξη

9. Βέβαια η αυτοκτονία δημιουργούσε ανέκαθεν αρνητικές αντιδράσεις στους κόλπους της κοινωνίας, ενώ όχι σπάνια συνδεόταν και με λαϊκές πυρολήψεις για βρυκόλακες³⁵. Όμως οι αντιδράσεις αυτές μετριάζονταν ή και εξαλείφονταν τελείως σε κοινωνίες με ανεπτυγμένες τις ανθρώπινες σείες ή και τις φιλελεύθερες αντιλήψεις. Είναι χαρακτηριστικό, έτσι, ότι στη φιλοσοφική του Πλάτωνα ο αληθινός φιλόσοφος πρέπει να είναι πλήρης θάρρους απέναντι στον θάνατο (Φαίδ. 64Α) και ότι ακόμη και οι απλοί άνθρωποι, μολονότι όλοι είμαστε "έν των κτημάτων τοις θεοίς", συγχωρείται να αυτοκτονούν, όταν ο θεός στείλει κάποιαν ανάγκη (Φαίδ. 62C).

Τέτοια ανάγκη υπάρχει, κατά τον Πλάτωνα, όταν εμφανίζονται αφόγητες, ανυπέρβλητες καταστάσεις, που οφείλονται σε υπερβολική ατυχία ή οδηγούν σε απελπιστικό εξευτελισμό (Νόμοι 873C), ενώ, αντίθετα, όπως επεσήμανε ο Αριστοτέλης, η αυτοκτονία δεν δικαιολογείται, όταν με αυτήν θέλει κανείς ν' αποφύγει (απλώς) τη φτώχεια, τα βάσανα του έρωτα ή κάτι άλλο οδυνηρό, αφού η ενέργειά του αυτή θ' αποτελούσε ένδειξη δειλίας (Ηθ. Νικομ. 3,11: 1116a 14επ. και Ηθ. Ευδ. 3,1: 1229b 35επ.- βλ. και Ηθ. Νικομ. 5,15: 1138a 12επ.)³⁶. Περισσότερο προχωρημένες στο θέμα αυτό φαίνονται

Εγώ τα σκήπτρα στάζοντα
αίματος και δακρύων
καταπατώ, και καίω
της δεισιδαιμονίας
το βαρύ βάκτρον.

35. Πρβλ. Θ. Παπακωνσταντίνου, λήμμα "αυτοκτονία (εγκυκλοπ. λαογρ.)" στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Στ', Αθήναι: Φοίνιξ, 1928, σελ. 273 - 274: 273 στήλη β': «Ο ελληνικός λαός αποκαλεί τον αυτόχειρα "αφωρεσμένο". "κακοθάνατο". "κολασμένο". Παραδέχεται, δε, ότι οι περισσότεροι των αυτοκτόνων "βρυκολακιάζουν"». Ανάλογα αναφέρονται και για άλλες χώρες, π.χ. την Ελβετία, όπου σκέπαζαν το πτώμα του αυτόχειρα με μεγάλες πέτρες, για να μη βρυκολακιάσει - βλ. περ. "Ιστορία", Φεβρ. 1981, σελ. 63.

36. Μολονότι από πλευράς ισχύοντος δικαίου οι αρχαίοι Αθηναίοι φαίνεται πως θεωρούσαν κατ' αρχήν την αυτοκτονία ως πράξη αποδοκιμαστέα και κολάσιμη, τιμωρώντας τον αυτόχειρα με ακρωτηριασμό και χωριστή ταφή του χεριού του (πρβλ. Αισχίνη, Κατά Κτησιφώντος, 244), όμως έχω τη γνώμη ότι στην πράξη γινόταν

πάντως οι ιδέες των αρχαίων τραγικών (π.χ. του Ευριπίδη στην Εκάβη στ. 1107 και στον Ηρακλή Μαινόμενο στ. 1349), αλλά κυρίως των Στωικών φιλοσόφων, οι οποίοι, μέσα στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους για απαλλαγή του ανθρώπου από πάθη και συναισθήματα, έφθασαν στο σημείο, επικυρώνοντας μάλιστα τις ιδέες τους και με το προσωπικό τους παράδειγμα, να διακηρύξουν αλληγορικά ότι, αν ο τόπος γεμίσει καπνό παραπάνω από όσον αντέχουμε, τότε φεύγουμε ανοίγοντας την πόρτα και μετοικούμε εκεί όπου κανείς δεν μπορεί να μας εμποδίσει να παραμείνουμε (δηλ. στον Άδη) (Επίκτητος³⁷-πρβλ. και Ζήνωνα εις Διογ. Λαέρτ. 7, 130³⁸). Η στάση, βέβαια, αυτή των Στωικών δεν είχε την έννοια μιας ροπής προς τον θάνατο, αλλά της αποφασιστικότητάς τους να τον συναντήσουν με ήρεμη διάθεση, εφόσον δεν θα υπήρχε άλλη διέξοδος, για να μείνουν ηθικώς ελεύθεροι (πρβλ. Σενέκα, Ηθικές Επιστολές προς Λουκίλιο, αριθ.70 και Μάρκου Αυρηλίου, Εις Εαυτόν, βιβλ. Ε, 29³⁹). Όπως, όμως, και να έχει το πράγμα, γεγονός είναι ότι υπό την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας ο ρωμαίος νομοθέτης επέδειξε μια ιδιαίτερη επιείκεια στο πρόβλημα της αυτοκτονίας και, προπάντων από την εποχή του Αδριανού († 138 μ.Χ.),η τέλεση μιας τέτοιας πράξης έμενε κατ' αρχήν χωρίς σοβαρές συνέπειες, εκτός εάν επρόκειτο για κατηγορούμενο ή στρατιωτικό⁴⁰.

αντιμετώπιση του θέματος κατά περίπτωση και ότι εφόσον υπήρχαν βάσιμοι λόγοι να προχωρήσει κανείς στο απονενοημένο διάβημά του (σύμφωνα και με τις αναφερθείσες περιπτώσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη), η πράξη του κρινόταν συγγνωστέα, ιδίως μάλιστα εάν ο υποψήφιος αινόχειρας εξέθετε προηγουμένως τους λόγους αυτούς στον Άρειο Πάγο και έπαιρνε την άδεια να πιεί το κώνιο - πρβλ. *Men. N. Μπακατσούλα*, Τα αίτια της αυτοκτονίας, Αθήναι 1965, σελ. 11 επ., 13. Επίσης: *E. Durkheim*, ο.π. (σημ.13), σελ. 373 - 374.

37. "Αποχωρώ, όπου μ' ουδείς κωλύσει οικείν. εκείνη γαρ η οίκησις παντί ήνοικται" Βιβλ. 1, 25, 20 επ. Επίσης: Βιβλ. 1, 24, 20: "Μέμνησο ότι η θύρα ήνοικται" στην εκδ. Loeb (1925¹), σελ.156 και 162. Πρβλ. *Τζαίησον Ξενάκης*, Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός, επιμ. Λεων. Χρηστάκης, Αθήναι: Απόπειρα, 1989 (1969¹), σελ. 35 επ.

38. "Ευλόγως τέ φασιν εξάξειν εαυτόν του βίου τον σοφόν, και υπέρ πατρίδος και υπέρ φίλων, καν εν σκληροτέρᾳ γένηται αλγηδόνι ή πηρώσεσιν ή νόσοις ανιάτοις", δηλ.: Λένε (οι οπαδοί του Ζήνωνα) ότι ο σοφός άνθρωπος θα εξέλθει μόνος από τη ζωή για κάποια εύλογη αιτία, ή προς χάριν της πατρίδας του ή προς χάριν των φίλων του, ή εάν υποφέρει από αφόρητο πόνο, ακρωτηριασμό, ή ανίατη ασθένεια.

39. Πρβλ. και *Θεοφ. Βορέα*, Η αυτοχειρία (1917), στη συλλογή μελετών του "Ανάλεκτα", τ. Α', Αθήναι 1937, 231 - 254:243.

40. Βλ. ιδίως Πανδ. 49.16, 6, 7 (σε νεοελληνική μετάφραση): "Οταν κάποιος

10. Αργοτερα, με την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας και την ενσωμάτωσή της στην κρατική εξουσία κατά τον 4ο αι.⁴¹ σημειώνεται σε αυτή την εξέλιξη μια σημαντική ανάσχεση και οπισθοδόμυηση: Η αυτοκτονία αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως παράβαση της εντολής "ου φονεύσεις" (Εξόδος 20, 13)⁴², δηλ. ως "αυτοφονία" και, άρα, ως αμάρτημα που επειδή μένει εκ των πραγμάτων δίχως μετάνοια, είναι ασυγχώρητο και οδηγεί στην κόλαση⁴³.

[στρατιωτικός] πλήγωσε τον εαυτό του ή με άλλο τρόπο επέφερε θάνατο στον εαυτό του, ο αυτοχράτωρ Αδριανός αντεπέστειλε ότι για το θέμα αυτό πρέπει να υπάρξει ρύθμιση τέτοια, ώστε εάν μεν προτίμησε κάποιος να πεθάνει μην υπομένοντας τον πόνο ή έχοντας βαρεθεί τη ζωή ή εξαιτίας ασθένειας ή μανίας ή αισχύνης, να μην επιβάλλεται ποινή εναντίον του, αλλά ν' αποπέμπεται με ατιμία, εάν δε δεν υπάρξει τέτοιος ισχυρισμός, να τιμωρείται με κεφαλική ποινή" - έτσι επίσης Πανδ. 48.19, 38, 12, και 48.22, 3, 6. Για παρόμοιους λόγους, όπως τα προβλήματα υγείας, η αισχύνη για χρέη και ο κορεσμός της ζωής (*taedio vitae*), η κληρονομία του αυτόχειρα δεν δημιευόταν υπέρ του Δημιοσίου, αλλά περιερχόταν στους κληρονόμους: Πανδ. 49.14, 45, 2 και 48.21, 3, 3 - πρβλ. Βασ. 60.53, 5. Αντίθετα προβλεπόταν κεφαλική ποινή και δήμευση για όσους αυτοκτονούσαν έχοντας κατηγορηθεί ή συλληφθεί σε έγκλημα, από φόβο για επικείμενη κατηγορία (*metu criminis imminentis*: Πανδ. 48. 21, 3. "δια τον φόβο του εγκλήματος": Βασ. 60. 53,6) - Πρβλ. *Μεν. Μπακατσούλα*, ανωτ. (σημ.36), σελ. 14 επ.

41. Βλ. *Κλ. Γρίβα*, Αυτοκτονία, Κοινωνία και Στρατός (1983), στη συλλογή μελετών του με τίτλο: "Η εξουσία της βίας", Θεσσαλονίκη: Ιανός, 1987, σελ. 73 - 101: 79. Πρβλ. και *Μεν. Μπακατσούλα*, ο.π. (σημ.36), σελ. 20: "Οτε ο Χριστιανισμός ανεγνωρίσθη ως επίσημος θρησκεία, ο ενθουσιασμός αυτός μετεβλήθη εις μελαγχολικήν επιθυμίαν θανάτου, εις εκστατικόν πάθος αλλόκοτον προς αφανισμόν. Τότε εκρύθη αναγκαίον, ίνα η εκκλησιαστική κήδευσις προβληθή ως όφος απαραίτητος δια την εκ νεκρών εξανάστασιν, ως εθεωρείτο πριν μόνον ως προς τους εθνικούς. Δια του τρόμου της κολάσεως ήλπισεν η εκκλησία, ότι θα ανεχαίτιζε την προς αυτοχειρίαν υποπήν των πιστών". Βλ. και του ιδίου, αυτοθι, σελ. 344.

42. Βλ. *Ieρού Αγγούστινου*, *De Civitate Dei*, I, 17 επ. στην εκδ. Loeb κατά μτρφ. G.E. Mc Cracken, 1966, σελ. 76 επ.

43. Βλ. ιδίως το ΙΙ' άσμα της "Κόλασης" στη "Θεία Κωμαδία" του *Dante Alighieri*, όπου εμφανίζονται να υποφέρουν εκεί, μεταμορφωμένοι σε δέντρα, εκείνοι των οποίων "η λυσσασμένη ψυχή, με τη βουλή της, απ' το σώμα" είχε αποσπασθεί - πρβλ.. τη μτρφ. N. Καζαντζάκη, Αθήνα 1992, σελ. 62. Η εξίσωση αυτή των αυτοχειρίων με τους φρονείς είναι προφανές ότι δεν βασιζόταν απλώς σε μια βιαστική ή σχολιαστική ερμηνεία της έκτης εντολής του Μωυσή, αλλά στη βιασική ιδέα, γνώριμη από το ψωμαϊκό δίκαιο, ότι " όποιος δεν φείδεται τον εαυτό του, πολύ λιγότερο φείδεται τον άλλο: "qui enim sibi non pepercit, multo minus alii parcer: Πανδ. 48.22, 3, 6 -βλ. και Βασ. 60.53, 3 παρ. 6: "ο γαρ εαυτού μη φεισάμενος οὐκ αν ετέρου φείσαιτο".

Επιπλέον η αυτοκτονία αρχίζει, λόγω της αντιμετώπισης αυτής, να συνεπάγεται για τον αυτόχειρα και τους κληρονόμους του ορισμένες συνέπειες ιδιαίτερα ατιμωτικές και επώδυνες: Τον διαπομπεύονταν (έστω και νεκρό) στους δρόμους της πόλης, του απαγορεύονταν την εκκλησιαστική κήδευση και την εντός νεκροταφείου ταφή (*sepultura asinina*)⁴⁴, δημιεύονταν την περιουσία του υπέρ του Κράτους (κυρίως εκείνων οι οποίοι, όπως και στο ρωμαϊκό δίκαιο, προσπαθούσαν με την αυτοκτονία να αποφύγουν τις συνέπειες του εγχληματός τους -πρβλ. C.C.Carolina του 1532, παρ. 135⁴⁵), και διατάσσονταν να ξεχαστεί η μνήμη του εντελώς και εσαεί (ad perpetuam rei memoriam), ενώ βαρειές ποινές περιμένονταν και όποιον αυτόχειρα έχει την ατυχία να επιζήσει της απόπειράς του. Μόνη διέξοδος υπήρχε να αποδειχθεί ότι ο θάνατος ήταν τυχαίος ή ότι εδικαιολογείτο ως αποτέλεσμα παρανοίας ή ανυπόφορης αρρώστειας του αυτόχειρα, γ' αυτό και η γαλλική *Ogdonnance Criminelle* του 1670 (κεφ. 22, ά. 1-5) προέβλεπε τη διεξαγωγή δίκης μετά θάνατον για τις συνθήκες της αυτοκτονίας⁴⁶. Σε ορισμένες χώ-

Πρβλ. και *Iwan. Χρυσοστόμου*, Υπόμνημα εις την προς Γαλάτας Επιστολήν Α', δ - P.G. 61, 618: "Ει γαρ ετέρους ανελέιν ου καλόν, πολλώ μάλλον εαυτόν". Είναι προιρανές όμως, ότι η ψυχολογική κατάσταση και τα κίνητρα αυτού που αυτοκτονεί δεν έχουν καμία σχέση με αυτά του ανθρώπου που διαπράττει φόνο, ούτε και είναι ίδιος ο βαθμός απαξίας της πράξης του καθενός. Για την ψυχολογική κατάσταση του αυτόχειρα, ιδίως νεαρής ηλικίας, βλ. αντί άλλων *Henri Chabrol*, Οι τάσεις αυτοκτονίας του εφήβου (μπρφ. Αικ. Τερζόγλου), Αθήνα: Χατζηνικολή, 1987 (1984¹) και *W. Bappert, Dic Zunahme der Suizidversuche und ihre seelischen Hintergründe*, εις: Ch. Zwingmann (Hrsg.), *Selbstvernichtung*, Frankfurt: Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, σελ. 98 - 109 καθώς, βεβαίως, και το προαναφερθέν (ανωτ., σημ. 36) έργο του *Men. Μπακατσούλα*.

44. Η απαγόρευση αυτή τέλεσης της κηδείας με θρησκευτική τελετή και ταφή εντός νεκροταφείου μαρτυρείται όχι μόνο για τη δυτική εκκλησία, αλλά και για την ανατολική (πρβλ. *Iwan. Χρυσοστόμου*, Υπόμνημα εις την προς Φιλιππησίους Επιστολήν, ομιλ. Γ', δ - P.G. 62, 203 ("ένεστι γαρ και ταύτης χωρίς της πομπής κλαύσαι πικρώς") και *Φαίδ. Κουκουλέ*, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. Δ', Αθήνα: Γαλλικόν Ινστιτούτον Αθηνών, 1951 (ανατύπωση από τις εκδ. Παπαζήση, χ. χ.), σελίδες 197 και 188. Πρβλ. γενικότερα και *Sp. Trojanos*, Die Strafen im byzantinischen Recht, Eine Übersicht, εις: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ.42: 1992, 55 - 74: 61 και σημ.33.

45. Βλ. την ακοινή διατύπωση της διάταξης αυτής στην έκδοση "Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Constitutio Criminalis Carolina", με επιμ. *J. Kohler* και *W. Scheel*, Halle 1900, σελ. 70.

46. Βλ. *Men. Μπακατσούλα*, ο.π. (σημ.36), σελ. 24. Πρβλ. και *Λεων. Χρηστάκη*, ό.π. (σημ.17), σελ. 114.

ρες, όπως στην Αγγλία, παρά τις τις έντονες ηθικοφιλοσοφικές αντιρρήσεις που προβλήθηκαν από στοχαστές όπως ο Thomas More⁴⁷, ο John Donne⁴⁸, ο David Hume⁴⁹, ο Jeremy Bentham⁵⁰ κ.ά., η ατιμωτική ταφή (με πασσάλωμα του πτώματος και έκθεσή του σε δημόσια θέα στον δρόμο) καταργήθηκε μόλις το 1882, ενώ και η αυτοκτονία έπαυσε να συγκαταλέγεται στα εγκλήματα μόνο το 1961 !

11. Ωστόσο ήδη από τα τέλη του 16ου αι. σημαντικοί διανοητές και από την ηπειρωτική Ευρώπη αντιτάσσονται με σθένος σ' αυτή την απαράδεκτη κατάσταση. Ιδίως υπό την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας ο Montaigne στα Δοκίμια του (1570 - 1580) εξαίρει την ανάγκη να αντέχουμε στον θάνατο⁵¹ και τονίζει: "Ο σοφός ζει όσο πρέπει, όχι όσο μπορεί. και το πιο επωφελές δώρο, που μας έκανε η φύση και που μας αφαιρεί κάθε λόγο να παραπονιόμαστε για τη μοίρα μας, είναι που άφησε το κλειδί ν' ανοίξουμε την πόρτα εξόδου". Στη συνέχεια πάντως διευκρινίζει, ότι ναι μεν "ο Θεός

47. Ο Thomas More στο έργο του "Ουτοπία" (1517) (βλ. και την ελλην. μτφρ. από τον Γιώργο Καραγιάννη, Αθήνα: Κάλβιος, 1970), επισημαίνει ιδίως ότι ο κανόνας "ου φρονεύσεις" έχει τις εξαιρέσεις του και στην αυτοκτονία, όπως και σε περιπτώσεις αμοιβαίνας σφαγής (πολέμου) (Βιβλ. 1, σελ. 37) και ότι τέτοια εξαίρεση επιτρέπτης αυτοθανάτωσης αποτελεί η ασθένεια που "προκαλεί ασταμάτητο και βιασαντικό πόνο" (Βιβλ. 2, κεφ.7, σελ. 105).

48. Ο John Donne, στο έργο του "Βιαθάνατος" (1605), υιοθετεί και αυτός την άποψη του More ότι η εντολή που απαγορεύει τον φόνο πρέπει να έχει τις εξαιρέσεις της (βλ. I.IV. 1 και III.II., 8, σελ. 28 και 43 στην ελλην. μετάφραση του έργου από τη Μαρία Γιούνη, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1994), καταλήγει, δε, στη γνώμη ότι για τη χριστιανική φύση η αυτοκτονία είναι επιτρεπτή και ότι η ευστραχνία κάνει την πράξη αυτή καλή (III.IV. 5. σελ. 50 επ.).

49. D. Hume, *Essay on Suicide and Immortality* (1783) και στη γλαφυρή ελλην. μτφρ. του Ε.Π. Παπανούτσου: David Hume, Δοκίμια, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας" (1974.), σελ. 219 - 230. Από το δοκίμιο αυτό ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη περικοπή (σελ. 228): "Δεν είμαι υποχρεωμένος να κάνω λίγο καλό στην κοινωνία με το τίμημα μιας μεγάλης βλάβης στον εαυτό μου. Γιατί λοιπόν πρέπει να μακρήνω μιαν αξιοθόνητη ύπαρξη για μιαν ελαφριά ωφέλεια που μπορεί ίσως το κοινό να δεχθεί από μένα;"

50. J. Bentham, *Théorie des peines et des récompenses*, μτφρ. του Et. Dumont, τ. A', Paris 1825³, σελ. 376 (υπογραμμίζεται ιδίως η αδικία που επέρχεται από τη δήμευση για την οικογένεια του αυτόχειρα). Πρβλ. Μεν. Μπακατσούλα, ο.π. (σημ.36). σελ. 28 και σημ.2 . Βλ. επίσης J. Bentham, *Traité de législation civile et pénale*, τ. 2, Paris 1820, κεφ. II. 2, σελ. 4 - 5.

51. Βλ. ιδίως το κεφ. 14 του Α' Βιβλίου των "Δοκιμών", στη μετάφραση του Φιλ. Δρακονταειδή, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας", 1983, 93 - 114, ιδίως σελ.

μας επιτρέπει αρκετά να αποχωρήσουμε, όταν μας βάζει σε τέτοια κατάσταση, όπου η ζωή είναι χειρότερη από το θάνατο", αλλ' ότι "κανένα συμβάν δεν κάνει την ενεργό αρετή να στρέφει τα νώτα" και ότι "είναι δύσκολο να κρίνουμε σε ποιο σημείο είμαστε ακριβώς στην άκρη της ελπίδας μας".⁵² Επαινεί όμως με έκδηλο θαυμασμό την αυτοθυσία που επέδειξαν, αυτοκτονώντας, ο Κάτων⁵³ και ορισμένες Ρωμαίες γυναίκες, οι οποίες πέθαναν από αλληλεγγύη προς τους μελλοθάνατους συζύγους τους.⁵⁴ Ανάλογες γνώμες διατυπώνει και ο επίσης στωικός *Montesquieu*, κυρίως στις "Περσικές Επιστολές"⁵⁵ του (1721), όπου καταδικάζει τους μανιώδεις (*furiennes*) νόμους της Ευρώπης για όσους αυτοκτονούν, θεωρεί τον θάνατο ως το αναφαίρετο φάρμακο που έχει κανείς όταν συντρίβεται από τον πόνο, την αθλιότητα και την καταφούσύνη, και εξηγεί ότι ο κόσμος δεν χάνει πολλά, όταν η ψυχή αποχωρίζεται από το σώμα, ενώ αργότερα υπενθυμίζει, στο "Πνεύμα των Νόμων" (1736), ότι κατά την εποχή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας δεν υπήρχαν νόμοι που να τιμωρούν την αυτοκτονία⁵⁶.

12. Πέρα, όμως από τους πιο πάνω σημαντικούς γάλλους στοχαστές, αμεσότερη πρότερη να υπήρξε για το δοκίμιο του Κάλβου περί αυτοκτονίας η επίδραση που άσκησαν σ' αυτόν τα έργα του *Rousseau*, του *Beccaria*, του *Voltaire* και του ίδιου του φίλου του, *Φώσκολου*. Οι αναπτύξεις του *Rousseau* για το θέμα αυτό περιέχονται στο μυθιστόρημά του (υπό μορφή αλληλογραφίας) "Νέα Ελοΐζα" (1761). Στην επιστολή 21 του γ' μέρους⁵⁷, ο *Rous-*

96 και 114.

52. Βλ. το κεφ. 3 του Β' Βιβλίου στη μτφρ. Φ. Δρακονταειδή που αναφέραμε ήδη. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας", 1983, σελ. 34 - 49: 34 - 35, 37, 40.

53. Βλ. στο Α' Βιβλίο το κεφ. 37, όπ.π. (σημ.51), σελ. 303 - 307 και στο Β' Βιβλίο το κεφ. 11, όπ.π. (σημ. 52), σελ. 120 - 136: 123. Επίσης ο *Montesquieu* δίνει ένα ιδιαίτερα εγκωμιαστικό πορτραίτο του Κάτωνα (σε σύγκριση με εκείνο του Κικέρωνα) στο κλασσικό έργο του "Ακμή και Παρακμή των Ρωμαίων", στην ελλην. εκδ. σε μτφρ. Στ. Καραβία, Αθήναι: Ελευθερούδακης, 1925, κεφ. ΙΒ', σελ. 115.

54. Βλ. στο Β' Βιβλίο το κεφ. 35, όπ.π. (σημ.52), σελ. 509 - 517: 510 επ. Πρβλ. και τα όμοια παραδείγματα που αναφέρονται από τον Θεόφ. *Βορέα*, ο.π. (σημ.39), σελ. 235.

55. Βλ. ιδίως την 76η Επιστολή, στην έκδ. της *Bibliothèque de la Pléiade* (τ. 81) με επιμ. *R. Cailliois* (*Montesquieu, Oeuvres Complètes*), σελ. 246-247.

56. Βλ. *Montesquieu, De l' esprit des lois*, βιβλ. 29, κεφ. 9 (στην έκδοση Garnier, Paris 1927). Πρβλ και βιβλ. 14, κεφ. 12.

57. Βλ. την επιστολή αυτή στην έκδ. της *Bibliothèque de la Pléiade* (τ. 153) με επιμ. *M. Raymond* (*Jean - Jacques Rousseau, Oeuvres Complètes*, τ. II), σελ. 377 επ. (ιδίως σελ. 378, 384, 385, 383, 378-379, 381,389).

seau θέτει ως αφετηρία των αναπτύξεών του τη βασική σκέψη ότι αποτελεί φυσικό δικαίωμα ν' αναζητεί κανείς το καλό και να αποφεύγει το κακό, εφόσον δεν βλάπτει τους άλλους και θεωρεί ότι μια τέτοια πράξη λυτρωτική για τον άνθρωπο και όχι βλαπτική για τους άλλους είναι ακριβώς ν' απελευθερώθει κανείς από τη ζωή του, μόλις αυτή αρχίζει να του γίνεται δεινοπάθεια, ιδίως, δηλ., όταν κάποιος "δεν έχει δεσμό με τίποτε, ζει μόνος πάνω στη γη ή η δυστυχισμένη του ύπαρξη δεν μπορεί να παραγάγει κάτι καλό". Θέτει ακόμη υπό εξέταση την αντίρρηση που προβάλλεται συχνά, από την εποχή του Πλάτωνα (Φαίδ. 62 Β-С), ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να φύγει κατά το δοκούν από τη ζωή, διότι είναι ταγμένος από τον Θεό σαν στρατιώτης σε αποστολή. Και απαντά λέγοντας, ότι, ακριβώς επειδή ο Θεός έχει καταστήσει τη ζωή ενός ανθρώπου αφόρητη, είναι σαν να τον διατάσσει να την εγκαταλείψει. Τέλος εξυμνεί και αυτός τα παραδείγματα του "μεγάλου και θείου Κάτωνα", που "έκανε τους τυράννους να τρέμουν" και παραθέτει, χάριν αντικειμενικότητας, ως απάντηση στις προηγούμενες σκέψεις, τον αντίλογο, ότι όλα τα κακά του ανθρώπου ανάγονται στην κακή διάθεση της ψυχής του, την οποία επομένως πρέπει να βελτιώσει κανείς, αντί να εγκαταλείπει τη ζωή. Ας σημειωθεί εδώ, ότι ο Κάλβος, όπως συνάγεται από επιστολή του προς τον Φώσκολο από 18.6.1814⁵⁸, έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση και θαυμασμό στον πολιτικό φιλόσοφο και λογοτέχνη Rousseaum, του οποίου το μυθιστόρημα "Νέα Ελοΐζα", που καταλήγει μάλιστα σε αυτοκτονία του ήρωα, πιθανολογείται ότι ήταν γνωστό στον Κάλβο.

13. Εξάλλου ο Beccaria, στο μνημειώδες δοκίμιο του "Περί αδικημάτων και ποινών" (1764)⁵⁹, εξετάζει το πυρόβλημα της αυτοκτονίας με σύντο-

58. "Εγώ προσωπικά, αν είχα πατρίδα τη Γαλλία, θα ήμουνα με το κόμμα του Ρουσσώ" - βλ. Γ.Θ.Ζώρα, Ανδρέας Κάλβος, ο.π. (σημ. 4) σελ. 19. Πρβλ. το ιταλικό κείμενο αυτής της επιστολής στο έργο του Mario Vitti "Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου (Επιστολές 1813-1820)", Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1963, σελ. 24.

Η επίδραση του Ρουσσώ στον Κάλβο φαίνεται, κατά τον Γεώργιο Ζώρα, (Τα έργα του Ανδρέα Κάλβου, ανωτ, σημ. 11, σελ. 91) και από την ιταλόγλωσση μελέτη του Κάλβου "Σχέδιον των αρχών των Γραμμάτων εφαρμοζόμενον και εις τας Καλάς Τέχνας", που μάλλον γράφτηκε την ίδια εποχή με το δοκίμιο περί αυτοκτονίας. Για την επίδραση αυτή του Ρουσσώ στον Κάλβο βλ. και Ph. Sherrard, Andreas Kalvos and the Eighteenth - Century Ethos, εις: Byzantine and Modern Greek Studies, τ. 1: 1975, Oxford: Basil Blackwell, σελ. 175-206: 192 .

59. Βλ. την επανέκδοση του έργου αυτού σε μιφρ. και σχόλια Αδ.Κοραή (1823¹), από τη "Νομική Βιβλιοθήκη", Αθήνα: 1988, παρ. 35, σελ. 128-129 και 226 επ.

μες, αλλά και ισχυρές αναπτύξεις. Θεωρεί ότι η αντιμετώπιση της αυτοκτονίας με ποινή είναι άσκοπη, αφού η ποινή αυτή ούτε μπορεί να κολάσει το αναισθητό και ψυχρό σώμα του αυτόχειρα, αλλά ούτε και είναι σε θέση να τον σταματήσει από το εγχείρημά του, εφόσον καμία αιτία δεν φαίνεται "ικανή να κρατήσῃ την απελπισμένην χείρα του αυτόχειρος". Πιστεύει όμως, επιπλέον, ότι μια τέτοια ποινή γίνεται άδικη και τυραννική, όταν πλήττει τους αθώους συγγενείς (προφανώς λόγω δημεύσεως της περιουσίας του αυτόχειρα), διότι οι ποινές πρέπει να έχουν προσωποπαγή χαρακτήρα και "να μην επιβάλλωνται πλην εις αυτό του αδικήσαντος το πρόσωπον".

Οι ιδέες του Beccaria για την αυτοκτονία, αλλά και γενικότερα για την αντεγκληματική πολιτική, είναι γνωστό ότι βρήκαν μεγάλη ανταπόκριση και οδήγησαν σε σημαντικές νομοθετικές μεταβολές των ευρωπαϊκών ποινικών δικαιών της εποχής του, όπως ιδίως της Ρωσσίας (1767), της Σουηδίας (1772 και 1779), της Τσοκάνης (1786), της Αυστρίας (1787), της Γαλλίας (1791 και 1810), της Πρωσσίας (1794) και άλλού. Συνακόλουθα, σε πολλές από τις παραπάνω νομοθεσίες η αυτοκτονία έπαισε να αποτελεί αξιόποινη πράξη. Οι εξελίξεις αυτές δεν πρέπει να ήσαν άγνωστες στον Ανδρέα Κάλβο, ο οποίος πιθανότατα θα είχε μελετήσει και το έργο του Beccaria από το ιταλικό πρωτότυπο.

14. Την απήχηση από τις ιδέες του Beccaria βλέπει κανείς και στο έργο του Βολταίρου Σχόλια στο βιβλίο "περὶ αδικημάτων καὶ ποινῶν" (1766)⁶⁰, όπου υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο για την αυτοκτονία. Σ' αυτό με ευστοχία ο γάλλος στοχαστής επισημαίνει, όπως είχαν κάνει πριν από αυτόν ο Thomas Morus, ο John Donne κ.ά., ότι, εφόσον υπάρχουν λόγοι που καθιστούν τον φόνο συγχωρητέο, κάτι ανάλογο θα πρέπει να ισχύσει και για το "αδίκημα" της αυτοκτονίας, ιδίως δηλαδή όταν πρόκειται για πράξεις αυτοθυσίας, όπως εκείνη του βασιλιά της Αθήνας Κόρδου. Συνάμα υπενθυμίζει ότι τόσο η Παλαιά όσο και η Καινή Διαθήκη ουδέποτε απαγόρευσαν να "φεύγει" από τη ζωή κάποιος που δεν μπορεί πλέον να την υποφέρει, ούτε ακόμη υπήρχαν τέτοιες απαγορεύσεις στη ρωμαϊκή νομοθεσία, αλλά παρά ταύτα, όπως σημειώνει, στην εποχή του η αυτοκτονία συνεπιφέρει πλήθος ατιμωτικών συνεπειών τόσο για τον αυτόχειρα, όσο και για τους συγγενείς του. Ο Βολταίρος αναπτύσσει το ίδιο θέμα και σε δύο άλλα σημαντικά έργα του: Στο "Φιλοσοφικό Λεξικό" του αφιερώνει περί τις 13 σελίδες στο λήμμα "Περὶ του Κάτωνος, περὶ της αυτοκτονίας"⁶¹ (το βασικό μέρος του λήμμα-

60. Βλ. Voltaire, *Commentaire sur le livre "Des délits et des peines"*, εις: Voltaire, Oeuvres Complètes, τ. 26 (Politique et législation, τ. 1), Paris 1819, 246-249.

61. Voltaire, *De Caton, et du suicide*, εις: Oeuvres de Voltaire με επιμ. Beuchot, τ.

τος είχε γραφεί το 1739, αλλά ξαναγράφτηκε επαυξημένο το 1770). Στη μελέτη του αυτή ο Βολταίρος εξαίρει για άλλη μια φορά τη θυσία ανθρώπων που θυσιάσθηκαν "από αγάπη για τους νόμους και για την πατρίδα", κυρίως κατά τη ρωμαϊκή εποχή, απορεί διότι στις νεότερες εποχές δεν παρουσιάζονται τέτοια φαινόμενα ηρωικών θανάτων (θεωρεί ότι στην αρχαία Ρώμη το είδος αυτό του θανάτου αποτελούσε "μόδα") και αντιδιαστέλλει την εν λόγω περιπτωση από άλλες, συνήθεις (μη δικαιολογημένες) περιπτώσεις λόγων αυτοκτονίας, όπως όταν υφίσταται κάποιος οικονομική καταστροφή ή βρίσκεται υπό το κυράτος ενός "τρελού πάθους" ή, ακόμη, όταν έχει βαρεθεί τη ζωή, οπότε κατά τον Βολταίρο, το φάρμακο είναι "λίγη άσκηση, μουσική, χυνή, θέατρο, μια αξιαγάπητη γυναίκα...". Τέλος στο άλλο του έργο, το "Prix de la Justice et de l'Humanité" (1777)⁶², ο Βολταίρος θεωρεί άδικο και σκληρό να στερούν ένα παιδί από την περιουσία του αυτόχειρα πατέρα του και υπογραμμίζει ότι κάτι τέτοιο είναι ληστεία, που δεν συγχρίνεται κατά κανένα τρόπο με τις απειροελάχιστες απώλειες που μπορεί να έχει η κοινωνία, όταν χάνει κάποιον πολίτη της από αυτοκτονία. Οι δύο κεντρικές ιδέες από τα τρία αυτά έργα του Βολταίρου είναι, λοιπόν, πρώτον, ότι η αυτοκτονία δεν πρέπει να έχει έννομες συνέπειες, διότι αποτελεί δικαιώμα του κάθε πολίτη και διότι δεν επιφέρει βλάβη στην κοινωνία, ώστε να δικαιολογούνται τα εναντίον της μέτρα, περαιτέρω, δε, δεύτερον, ότι υπάρχουν και περιπτώσεις αυτοκτονίας που προσεγγίζουν την αυτοθυσία και που πρέπει να θεωρούνται απολύτως θεμιτές, όπως άλλωστε συμβαίνει και με αντίστοιχες θεμιτές εξαιρέσεις στην περιπτωση του φόνου (π.χ. άμυνα). Οι βασικές αυτές ιδέες, διευρυμένες κάπως, αποτελούν νομίζω και την πεμπτουσία της μελέτης του Ανδρέα Κάλβου για την αυτοκτονία. Άλλωστε επρόκειτο για ιδέες που, όπως προκύπτει από τις έως τώρα αναπτύξεις, ενυπήρχαν ήδη, λίγο ή πολύ, και στα έργα των άλλων φιλοσόφων του Διαφωτισμού που αναφέραμε.

V. Οι αμεσότερες επιδράσεις από το έργο του Ούγου Φώσκολουν

15. Ανεξάρτητα όμως από τις επιδράσεις αυτές, άμεσες ή έμμεσες, που ασφαλώς υπέστη ο Ανδρέας Κάλβος από το έργο των Διαφωτιστών (οι γνώσεις του στη γαλλική γλώσσα ήταν πάντως ακόμη περιορισμένες⁶³), ση-

27 (Dictionnaire Philosophique, τ. 2), Paris, 1829, σελ. 507-520 (ιδίως σελ. 507, 508, 515, 518).

62. Voltaire, Prix de la Justice et de l'Humanité, εις: Voltaire, Oeuvres complètes τ. 26 (Politique et législation, τ. 1), Paris 1819, σελ. 275-277.

63. Πρβλ. την πληροφορία του Φώσκολου στις από 1.10.1813 επιστολές

μαντικότατη φαίνεται να υπήρξε η γοητεία που άσκησε σ' αυτόν το έργο του φίλου του (κατά 14 έτη μεγαλύτερού του) και πνευματικού του καθοδηγητή Ούγου Φώσκολου, με τον οποίο είχαν άλλωστε κοινή καταγωγή από τη Ζάκυνθο και του οποίου ο Κάλβος συχνά αντέγραφε τα έργα χάριν βιοποιησμού.

Ιδίως σε ένα από τα έργα του αυτά, το μυθιστόρημα (υπό μορφή ημερολογίου) "Οι τελευταίες επιστολές του Τζάκοπο Όρτις" (1802), ο Φώσκολος αφιερώνει εκτεταμένες αναπτύξεις στη σχέση του ανθρώπου με τον θάνατο, τη μοίρα, την πατρίδα και την ελευθερία. Όπως εύστοχα παρατηρήθηκε⁶⁴, τόσο στο έργο αυτό, όσο και γενικότερα, η εξοικείωση του συγγραφέα με τον θάνατο και η απαισιοδοξία του γίνονται "τελικά ο θεμέλιο μιας θεώρησης δυναμικής και ηρωικής, κατά την οποία ο άνθρωπος με τη σκέψη του και με την τέχνη του τείνει να δαμάσει και να θρυμματίσει τους αδυσώπητους νόμους της ύλης και του χρόνου", ενώ συνάμα "αγωνίζεται μόνος ενάντια σε όλους τους τυράννους κι ενάντια στις υποκρισίες και τις χοντροκοπίες του αστικού τρόπου, για να βρεί τη λύτρωση στο θάνατο". Πρόκειται λοιπόν για ένα μυθιστόρημα, όπου η έντονη αισθηματική πλοκή συνδυάζεται άρρηκτα με ιδέες για εθνική ανεξαρτησία, ελευθερία και δικαιοσύνη, και όπου η κατάληξη είναι η αυτοκτονία του ήρωα, κατά τα πρότυπα αντίστοιχων λογοτεχνικών έργων της εποχής. Από τα έργα αυτά, που ασφαλώς επέδρασαν στο έργο του Φώσκολου, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την ήδη μνημονευθείσα "Νέα Ελοΐζα" (1761) του Ρουσσώ και τον "Βέρθερο" (1774) του Γκαίτε. Κυρίως όμως πρέπει, νομίζω, να μνημονευθούν εδώ οι τραγωδίες του Βιττόριο Αλφιέρι (1749 - 1803), ο οποίος πολύ συχνά αντλεί την έμπνευσή του από τη ρωμαϊκή ή ελληνική αρχαιότητα, απεικονίζει με πάθος τη σύγκρουση της ηθικής ιδέας με την τυραννία και δίνει έμφαση στον ηρωικό θάνατο ως κάθαρση του δράματος, π.χ. στα έργα του "Άλκηστις", "Οκταβία", "Βιργινία", κ.λπ.⁶⁵

16. Ειδικότερα, στο μυθιστόρημα του Φώσκολου για τον "Τζάκοπο Όρ-

του (Γ.Θ.Ζώρας, ανωτ. [σημ. 4], σελ. 15 και 16), ότι ο Κάλβος κατείχε τότε την ιταλική γλώσσα ως Τοσκάνος και ήξερε λίγα γαλλικά και ελληνικά. Γενικότερα για την κατ' εξοχήν ιταλική παιδεία του Κάλβου βλ. και Νάσου Βαγενά, Σχόλια στον Κάλβο, Αθήναι [Κείμενα και Μελέται Νοελληνικής Φιλολογίας, αριθμ. 78], 1972, σελ. 3 επ. και σημ. 2.

64. Βλ. Nat. Sapegno, Η φύση του Φώσκολου και η ποιητική του, περ. "Νέα Εστία", τχ. 1229/15.9.1978, σελ. 1184 επ., ιδίως σελ. 1186, 1189.

65. Για τις επιδράσεις που άσκησε ο Alfieri στις ιδέες και το έργο του Κάλβου βλ. και Κωνστ. Σολδάτου, Ανδρέας Κάλβος (1960¹), περ. "Πόρφυρας", τ. 64-65, Ιαν. - Ιούν. 1993, σελ. 287-302: 291.

τις", οι φιλοσοφικοί διαλογισμοί περί αυτοκτονίας συνδυάζονται αρμονικά με τη διείσδυση στην ψυχολογία του αυτόχειρα, αλλά και με έντονους προβληματισμούς για την πολιτική απελευθέρωση της Ιταλίας⁶⁶. Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνονται με ιδιαίτερα ανάγλυφο τρόπο στο ακόλουθο απόσπασμα (υπό μιούρη επιστολής με διάλογο μεταξύ του ήρωα Τζάκοπο και ενός φίλου του, του Λορέντζο), που φαίνεται να είχε υπόψη του ο Κάλβος, όταν έγινε το δοκίμιο του περί αυτοκτονίας⁶⁷:

"Βεντιμίλια, 19 και 20 Φεβρουαρίου

- Είσαι δυστυχισμένος μέχρις απελπισίας. Ζεις με τις αγωνίες του θανάτου και δεν έχεις τίποτα άλλο από την ηρεμία του. Αλλά οφείλεις να τις υπομένεις για το χατήρι των άλλων.

- Αυτός είναι ο τρόπος που η φιλοσοφία ζητεί από τους ανθρώπους έναν ηρωισμό, τον οποίο η φύση αποκρούει. Αυτός που απεχθάνεται την ίδια του τη ζωή μπορεί [άραγε] να αγαπήσει το πιο ελάχιστο αγαθό, που [και αυτό] είναι αβέβαιο, αν [τελικά] θα το εισφέρει [ποτέ] στην κοινωνία και να θυσιάσει σ' αυτή την αυταπάτη πολλά χρόνια γεμάτα θρήνους; και πώς θα μπορέσει να τρέφει ελπίδες για τους άλλους αυτός που δεν έχει ούτε πόθους, ούτε ελπίδες για τον εαυτό του και που εγκαταλειμμένος από όλους, εγκαταλείπει τον ίδιο του τον εαυτό; (...) Δειλός δεν είναι αυτός που παρασύρεται από το ακαταμάχητο ρεύμα ενός πλημμυρισμένου ποταμού, αλλά αυτός που έχει δυνάμεις για να σωθεί και δεν τις χρησιμοποιεί. Πού είναι τώρα ο σοφός, ο οποίος μπορεί να γίνει κριτής των ενδόμυχων δυνάμεων μας; [και] ο οποίος μπορεί να δώσει κανόνες για τα αποτελέσματα των παθών στις διάφορες ανθρώπινες ιδιοσυγχρασίες και των αστάθμητων περιστάσεων, έτσι, ώστε να αποφασίσει: αυτός είναι δειλός, διότι υποτάσσεται, [και] εκείνος, ο οποίος υπομένει, είναι ήρωας; όμως η αγάπη για τη

66. Πρβλ. *Μαρ. Σιγούρου*, Ούγος Φώσκολος (Βιογραφική Μελέτη), Αθήναι: Γ. Φέξης, 1915, σελ. 21-22.

67. Για τη μετάφραση που ακολουθεί χρησιμοποίησα την έκδοση: *Ugo Foscolo, Ultime lettere di Jacopo Ortis, a cura di Carlo Muscetta*, Torino: Einaudi, 1942, σελ. 134 επ.. 154 επ., καθώς και την αγγλική μετάφραση του έργου αυτού, με τίτλο *Latters of Ortis*, London 1818², σελ. 173 επ., όπου μάλιστα, σε υποσημείωση, ο μεταφραστής θεωρεί αναγκαίο να απολογηθεί στους αναγνώστες του για ορισμένα αποσπάσματα του έργου, τα οποία "εμφανίζουν την τάση να αναφέρονται ευμενώς υπέρ του εγκλήματος της αυτοκτονίας". Τα υπό συζήτηση αποσπάσματα του Φώσκολου υπάρχουν μεταφρασμένα στην Ελληνική γλώσσα (καθαρεύοντα) και από τον Γ.Κ. Σφήκα στο περιοδικό της Ζακύνθου "Ποιητικός Ανθών", έτος Α', τ. Β' (1887), σελ. 571 επ.

ζωή [ενν. το ένστικτο της αυτοσυντήρησης] είναι τόσο επιτακτική, ώστε πε-
υισσότερες μάχες θα δώσει ο πρώτος για να μην υποκύψει, παρά ο δεύτε-
ρος για να υπομείνει.

- Αλλά και τα καθήκοντα που έχεις απέναντι στην Κοινωνία;
- Καθήκοντα; Μήπως διότι με απέσπασε από την ελεύθερη αγκαλιά της φύσης, όταν δεν είχα [ακόμη] ούτε τη λογική ούτε την ελεύθερη βούληση να συναινέσω, ούτε τη δύναμη ν' αντισταθώ και [διότι] με ανέθρεψε κατά τις ανάγκες της και τις προκαταλήψεις της; (...) Ανέλαβα [άραγε] τα καθήκοντα αυτά αυθορμήτως; Και θα πρέπει να πληρώνω εφ' όρου ζωής, σαν δούλος, τα δεινά που μου επιφέρει η κοινωνία, μόνο και μόνο επειδή τα τιτλο-
φορεί ευεργετήματα; και έστω ότι είναι ευεργετήματα: τα απολαμβάνω και τα ανταποδίδω όσο ζω. Εάν όμως μέσα στον τάφο μου δεν παρέχω πλέον κάποια ωφέλεια στην κοινωνία, τι το καλό έχω ν' αποκομίζω από αυτήν μέσα εκεί; Φίλε μου! Κάθε άνθρωπος είναι γεννημένος πολέμιος της κοι-
νωνίας, διότι η κοινωνία είναι κατ' ανάγκη πολέμια των ανθρώπων. Ας υποθέσεις ότι όλοι οι θνητοί θα είχαν συμφέρον να εγκαταλείψουν τη ζωή. Πιστεύεις ότι θα την υπομένανε μόνο για μένα; Και αν εγώ τελέσω μια πράξη επιβλαβή στους πολλούς, τιμωρούμαι. Ενώ ποτέ δεν θα μου δοθεί η δυνατότητα να πάρω εκδίκηση για τις πράξεις τους, έστω και αν απολή-
γουν σε ανυπολόγιστη βλάβη μου. Μπορεί βέβαια να ισχυρισθούν ότι είμαι παιδί της μεγάλης οικογένειας. Άλλα εγώ, απαρνούμενος και τα αγαθά και τα κοινά καθήκοντα, μπορώ να πω: "Είμαι ένας κόσμος από μόνος μου και σκοπεύω να χειραφετηθώ, διότι μου λείπει η ευτυχία που μου υποσχεθή-
κατε". Και αν εγώ, αποτρέψωντας τον εαυτό μου [από την κοινωνία] δεν βρίσκω το μερύδιο της ελευθερίας που μου ανήκει, εάν οι άνθρωποι μού την έχουν καταπατήσει, επειδή είναι ισχυρότεροι, εάν με τιμωρούν, επειδή τους τη ζητώ ξανά [πίσω] - μήπως [τότε] δεν τους αποδεσμεύω από τις ψεύτικες υποσχέσεις τους και από τα ανίσχυρα παράπονά μου, αναζητώντας σωτη-
ρία κάτω από τη γη; (...) Αλλά για όνομα του Θεού, άκουσε και απάντησέ μου. Για ποιό σκοπό ζω; Τι είδους ωφέλεια σου παρέχω εγώ, εγώ που βρί-
σκομαι φυγάς σ' αυτά τα γεμάτα στηλιές βουνά; Τι είδους τιμή [παρέχω έτσι] στον εαυτό μου, στην πατρίδα μου, σ' αυτούς που μου είναι προσφιλείς; Υπάρχει για σας κάποια διαφορά ανάμεσα σ' αυτές τις ερημιές και στον τάφο; Ο θάνατός μου θα ήταν για μένα το τέρωμα στα βάσανα και για όλους εσάς το τέλος των ανησυχιών σας για την κατάστασή μου. Αντί για τόσες πολλές συνεχείς σκοτούρες, θα σας έδινα μία και μόνο θλίψη - τρομερή αλλά ύστατη. Και θα ήσασταν σίγουροι για την αιώνια ειρήνη μου. Οι συμ-
φορές δεν εξαγοράζουν τη ζωή.

(.....)

Αυτά είναι τα όριά σου Ιταλία! Άλλα παραβιάζονται καθημερινά σε όλες τους πλευρές από την επίμονη φιλαργυρία των εθνών. Πού είναι λοιπόν τα παιδιά σου; Τίποτε δεν σου λείπει εκτός από τη δύναμη της ομονοίας. Τότε [δηλ. αν υπήρχε ομόνοια], εγώ θα θυσίαζα ένδοξα τη δύστυχη ζωή μου για σένα. Άλλα τι μπορούν να κάνουν μόνο το μπράτσο μου και η αβοήθητη φωνή μου; Πού είναι το αρχαίο δέος της δόξας σου; (...) Έτσι κραυγάζω, όταν νοιώθω στο στήθος μου με υπερηφάνεια το ιταλικό όνομα και στρέφοντας το βλέμμα ολόγυρα ψάχνω, [αλλά] δεν βρίσκω πια την πατρίδα μου.

19 Μαρτίου

Υ.Γ. Επιστρέφω από εκείνη την υπέργηρη κυρία, για την οποία μου φαίνεται ότι σου διηγήθηκα κάποτε. Απαρηγόρητη, ζει ακόμα! Μόνη, εγκαταλειμμένη συχνά για ολόκληρες μέρες από όλους εκείνους που κουράζονται να τη βοηθούν, ζει ακόμα. Άλλα εδώ και αρκετούς μήνες όλες οι αισθήσεις της βρίσκονται κάτω από τη φρίκη και την πάλη με το θάνατο. (...) Θάνατε σε κυττάζω και σ' ερωτώ - όχι τα πράγματα, αλλά οι όψεις τους μας ταράζουν: αμέτρητοι άνθρωποι, που δεν τολμούν να σε καλέσουν, σε αντιμετωπίζουν ωστόσο άφοβα! Κι όμως είσαι αναγκαίο στοιχείο της φύσης - για μένα από 'δω και πέρα όλη η φρίκη σου διαλύεται και μου φαίνεσαι να μοιάζεις με βραδυνό ύπνο, με την ηρεμία, που ακολουθεί το μεροκάματο".

17. Από τα πιο πάνω αποσπάσματα γίνεται φανερό ότι ο Ανδρέας Κάλβιος, μολονότι στο δοκίμιό του περί αυτοκτονίας ακολούθησε τη δική του αυτόνομη σκέψη και τη δική του πηγαία λογοτεχνική έμπνευση (που απλώς πήγε εδώ τη μορφή του πεζού λόγου), όμως φαίνεται πως ήταν άριστα ενημερωμένος γύρω από τη συζήτηση που υπήρχε και στην εποχή του για το θέμα αυτό, μια συζήτηση που εστιαζόταν σε δύο ειδικότερα ζητήματα: στο εάν υπάρχει φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου να επιλέγει τον χρόνο και τον τρόπο του θανάτου του, καθώς και στο ποιες είναι οι τυχόν αναγκαίες εξαιρέσεις στην κατ' αρχήν ηθικά αποδοκιμαστέα πράξη της αυτοκτονίας. Στην απάντηση των κρίσιμων αυτών ερωτημάτων ο Κάλβιος αντλεί στοιχεία από τα έργα των Διαφωτιστών, αλλά κυρίως από τα έργα του φίλου του Ούγου Φώσκολου, και δη από τις "Τελευταίες Επιστολές του Τζάκοπο Όρτις", τούτο, δε, είχε επισημανθεί ενωρίς και στη χώρα μας, αλλά χωρίς ολοκληρωμένη θεμελίωση⁶⁸.

68. Βλ. ήδη N.B. Τωμαδάκη, ανωτ. (σημ.8), σελ. 750. Επίσης: Κ.Θ. Δημαρά,

VI. Η σημασία του έργου σήμερα

18. Είναι σημαντικό να τονισθεί στο σημείο αυτό, ότι οι βασικές θέσεις του Κάλβου, που αποτελούν μία "μέση οδό" στην αντιμετώπιση της αυτοκτονίας, εξακολουθούν και σήμερα, σχεδόν δύο αιώνες μετά τη διατύπωσή τους, να έχουν μια διαχρονική, κλασσική, θα έλεγα, αξέια, τόσο αυτοτελώς όσο και σε συσχετισμό με τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια για το πρόβλημα της ευθανασίας υπό ευρεία έννοια⁶⁹. Ακόμη και συγγραφείς που ασχολήθηκαν μετά τον Κάλβο με το ίδιο θέμα και των οποίων η φιλοσοφία διέπεται από έντονη απαισιοδοξία για τη μοίρα του ανθρώπου, όπως ο Τζάκομο Λεοπάρντι (1798 - 1837⁷⁰) και ο Αρθούρος Σοπενχάουερ (1788 - 1860), δεν έφθασαν στο σημείο να αποκλίνουν σοβαρά από τις θέσεις αυτές και να πάρουν θέση υπέρ της αυτοκτονίας για κάθε περίπτωση. Ο Σοπενχάουερ, μάλιστα, την καταδικάζει και θεωρεί ότι με την αυτοκτονία αποφεύγει κανείς να έλθει αντιμέτωπος με τον πόνο, που όμως θα μπορούσε να οδηγήσει τον άνθρωπο, επειδή θα πλήγωνε τη βούληση, στην απάρνηση και την απολύτωση⁷¹. Άλλα και αντίστροφα, δε φαίνεται να ήσαν πολλοί εκείνοι που στα μετέπειτα αυτά χρόνια προσπάθησαν να στρέψουν το ρεύμα του ποταμού προς τα πίσω και να αμφισβήτησουν σοβαρά τη δυνατότητα ενός ανθρώπου να "φεύγει" από τη ζωή, όταν το θεω-

ανωτ. (σημ.18), σελ. 281, *P. Γαρταγάνη*, ανωτ. (σημ.9), τ. Α', σελ. 74 - 75, *M. Γιαννοπούλου*, ανωτ. (σημ.10) σελ. 29 - 30, όπου και αντιπαραβολή ορισμένων όχι, πάντως, ιδιαίτερα συγκρύσιμων αποσπασμάτων, αφ' ενός από το δοκύμιο του Κάλβου περί αυτοκτονίας και αφετέρου από τις "Τελευταίες επιστολές του Ιάκωβου Όρτις".

69. Για τη σημερινή συζήτηση στο θέμα αυτό βλ. πρόχειρα Γ. Σ. Κατρούγκαλου. Το Δικαίωμα στη Ζωή και στο Θάνατο, Αθήνα - Κομιτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1993, σελ. 89 επ., 102 επ. και Λάμπρου Σοφουλάκη, Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους, Αθήνα: Αφοί Π. Σάκκουλα, 1994, σελ. 226 επ.

70. Για το θέμα της αυτοκτονίας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει "ο Διάλογος Πλωτίνου και Πορφύριου" στη συλλογή του *Leopardi* "[Ελάσσονα] Ήθικά Έργα" (Operette morali), που μεταφράσθηκε και στην Ελλάδα από τον Άριστο Καμπάνη (Αθήναι: Γ.Φένης, 1912, σελ. 42 - 61, α' ιταλ. εκδ. 1823). Ο διάλογος καταλήγει σε νουθεσίες υπέρ της ζωής, που απευθύνει ο Πλωτίνος προς τον Πορφύριο, όταν ο τελευταίος θέλησε κάποτε να αυτοκτονήσει.

71. Αρθ. Σοπενχάουερ, Σκέψεις και Αποσπάσματα (μετφρ. Μίνας Ζωγράφου). Αθήναι: Εκδ. Μαρή (χ.χ.), σελ. 135. Πρβλ. Πέτρου Πικρού, Αρθούρος Σοπενχάουερ. Ο Πατριάρχης της Σύγχρονης Απαισιοδοξίας, Αθήναι: Π. Δημητράκος, 1943, σελ. 284.

γήσει αναγκαίο ή όταν, κατά την ωραία έκφραση του Καρυωτάκη, "γίνει η ζωή του[ς] τραγωδία".

19. Βέβαια, κατά τις σύγχρονες συνταγματικές αντιλήψεις δεν πρόκειται εδώ για "δικαίωμα του ανθρώπου επί του θανάτου", όπως είναι αντίθετα το δικαίωμα επί της ζωής, τουλάχιστον με βάση το ά. 5 παρ.2 Συντ.⁷², αλλ' απλώς για νομικά αδιάφορη ευχέρεια⁷³, γι' αυτό και ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται να θέσει σημαντικούς περιορισμούς στον τρόπο άσκησής της (π.χ. να απαγορεύει τη συμμετοχή σε αυτοκτονία, όπως άλλωστε συμβαίνει στην Ελλάδα με το ά. 301 ΠΚ⁷⁴, ή να θεωρεί ότι ορισμένα προβλήματα

72. Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', Αθήνα - Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1991, παρ. 323, σελ. 197. Πρβλ. I. von Münch, Εφμ. ά. 2 GG στο έργο I. von Münch (Hrsg.), Grundgesetz-Kommentar, Bd. 1, München: C.H. Beck, 1985³, άρ. 2, παρ. 41, σελ. 135 - 136, Georg Hermes, Das Grundrecht auf Schutz von Leben und Gesundheit, Heidelberg: C.F. Müller, 1987, σελ. 228 επ. και τη βιβλιογραφία που εμπεριέχεται στην ενδιαφέρουσα μελέτη του Χάροι N. Παπαχαραλάμπους "Διαθεσιμότητα της ζωής και όψεις της ιδιώνυμης ποινικής προστασίας κατά τα ά. 300, 301 Π.Κ.], στον τιμητικό τόμο" Μνήμη II "Δασκαλόπουλου, Σταμάτη, Μπάκα, τ. Α', Αθήνα 1996, 329 - 364: 358 επ. και σημ. 49.

73. Πρβλ. Cl. Roxin, Strafrecht, Allg. T., Bd. I, München: C.H Beck, 1994, παρ. 14, αριθμ. 27, σελ. 492.). Προσποργάφω όρα, ανεπιφύλακτα, τη γνώμη του I. Μανωλεδάκη ("Υπάρχει δικαιώματος στο θάνατο;", περ. Υπεράσπιση, 1994, 523 - 532: 528, ότι "παραδοχή (...) δικαιώματος "στο θάνατο θα σήμαινε πως η έννομη τάξη παρέχει σε κάθε άνθρωπο την εξουσία - ενεργάντας εγωιστικά ως αποκομιδένο από την κοινωνία και μοναχικό άτομο - να καταλήσει και όλους τους προσωπικούς του δεσμούς, που σε αμοιβαία διαπλοκή συγκροτούν αυτό που λέγεται κοινωνία" (υπογραμμίσεις του ίδιου). Δεν νομίζω, όμως, ότι από την ορθή αυτή τοποθέτηση μπορούμε να φθάσουμε στο συμπέρασμα (σελ. 526) ότι "και σε μια φιλελεύθερη κοινωνία (και έννομη τάξη) ο άνθρωπος έχει πάντως (απέναντι σ' αυτήν) υποχρέωση να ζει", αφού κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του Ελληνικού Συντάγματος (ά. 2 παρ.1) και με το σαφές προβάδισμα που δίνει η έννομη τάξη μας στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, σε περίπτωση που αυτή θα ερχόταν σε σύγχρονη προσ Το γενικό συμφέρον (βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, σημ. 72), τ. Α'. παρ.35 επ., 39, σελ. 21 επ.

74. Παρόμοιες ψυθμίσεις έχουν και οι περισσότερες άλλες σύγχρονες νομοθεσίες, αν και παλαιότερα (π.χ. στον ελληνικό Ποινικό Νόμο 1834), δεν υπήρχε τέτοια νομοθετική πρόβλεψη, διότι εθεωρείτο ότι, αφού η αυτοκτονία δεν είναι άδικη πράξη, η συμμετοχή σ' αυτήν δεν μπορεί ν' αναχθεί αυτοτελώς σε έγκλημα - πρβλ. σχτ. Ελ. Συμεωνίδου -Καστανίδου, Εγκλήματα κατά της ζωής (άρθρα 299 - 307 Π.Κ.) Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, 1995, σελ. 470 επ., όπου και συγκριτικές παρατηρήσεις για αντίστοιχες ψυθμίσεις άλλων χωρών. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ.

υγείας του ανθρώπου που μπορούν να οδηγήσουν στον θάνατό του, όπως η εμπλοκή του σε μολυσματική νόσο (π.χ. AIDS)⁷⁵ ή σε συνεχή χρήση ναρκωτικών ουσιών⁷⁶, πρέπει να αντιμετωπίζονται ακόμη και με ποινικές ρυθμίσεις, εφόσον δεν ληφθούν εκ μέρους του συγκεκριμένου ατόμου τα αναγκαία μέτρα προς αποτροπή δημιουργίας αντίστοιχων προβλημάτων και σε άλλους⁷⁷. Είναι όμως αυτονόητο ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούν να φθάσουν στον εξευτελισμό του ανθρώπου και στην αμαύρωση της μετά θάνατον μνήμης του, όπως γινόταν σε παλαιότερες εποχές. Γι' αυτό και αποτελεί, νομίζω, αδικαιολόγητο αναχρονισμό ο τρόπος με τον οποίο η σύγ-

και *Μεν. Μπακατσούλα*, Η συμμετοχή εις αυτοκτονίαν, Ποιν. Χρον. τ. IB' 1962, 129 - 144 και 193 - 207.

75. Για την αντιμετώπιση της συμπεριφοράς των φορέων του AIDS από το Ελληνικό Ποινικό Δίκαιο βλ. π.χ. το έργο του *Λάμπρου Σοφουλάκη*, ό.π. (σημ.69), σελ. 118.

76. Για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα θέματα αυτά από την ελληνική νομοθεσία βλ. ιδίως *Λ. Σοφουλάκη*, ό.π. (σημ.69), σελ. 184 επ.

77. Π.χ. στην περίπτωση που ο πάσχων από AIDS συνάπτει χωρίς προφύλαξη γενετήσιες σχέσεις με άλλους ή ο χρήστης ναρκωτικών ουσιών εισάγει στη χρήση τους και άλλους (είτε απλώς μέσα στο πλαίσιο δραστηριότητας μιας "παρέας", είτε και σαν "βαπτογάκι", με εξασφάλιση της "δόσης" του μέσω της πώλησης του ναρκωτικού σε νέους χρήστες). Όμως η ασθένεια του AIDS καθ'εαυτήν ή η απλή χρήση ναρκωτικού, χωρίς βλάβη των άλλων, δεν νομίζω ότι δικαιολογεί την παρέμβαση του ποινικού νομοθέτη *de lege ferenda*, παρά μόνο για να βοηθηθεί ο δράστης (ή έστω να υποχρεωθεί, αφού η συμπεριφορά του εγκυμονεί κίνδυνο για τους άλλους) να αντιμετωπίσει το πρόβλημά του με τη δέουσα ιατρική θεραπεία, π.χ. στην περίπτωση των ναρκωτικών με την παρακολούθηση συμβουλευτικού θεραπευτικού προγράμματος - βλ. ά. 12 ν. 1729/1987, όπως τροποποιήθηκε με το ά. 14 ν. 2161/1993. Επίσης: ά. 21 ν. 2331/1995. Περισσότερο απόλυτος στις τοποθετήσεις του για το θέμα αυτό φαίνεται να είναι ο *N. Παρασκευόπουλος*, Η καταστολή της χρήσης ναρκωτικών στην Ελλάδα, Αθήνα: Εξάντας, 1989, 25 επ. και ο *ίδιος*, Ποινική ευθίνη από αυτοκαταστροφικές πράξεις, Ελλην. Επιμ. Εγκληματολογίας, τχ. 3 - 4, 1989, 58 - 72, κατά τον οποίο η ποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών "προσκρούει στο Σύνταγμα, όσο τουλάχιστον αναγνωρίζεται σ'αυτό ένα φιλελεύθερο πνεύμα, και είναι προληπτικά ἀκαρπη" (1989β: 68 - βλ. και 1989α: 29 *in fine*). Αντίθετα, κατά τον *Γ. Κατρούγκαλο*, ανωτ. (σημ.69), σελ. 90, 77, στις περιπτώσεις αυτές η ιατρική παρέμβαση δεν είναι αντισυνταγματική, διότι "αποσκοπεί στην παρεμπόδιση ανορθολογικής καταστροφής, αυτής δηλαδή στην οποία το άτομο δεν κατατείνει με βάση μια ειλημμένη και συνειδητή απόφαση", αν και δεν αποκλείεται, κατά τον ίδιο, η ποινική μεταχείριση των ναρκωτικών να "μπορεί να έχει άλλη συνταγματική βάση, π.χ. να θεωρηθεί ότι προσκρούει στην ελευθερία αυτοκαθορισμού και αυτοδιάθεσης του σώματος".

χρονη Εκκλησία αντιμετωπίζει τον αυτόχειρα, στον οποίο ουσιαστικά απαγορεύει την εκκλησιαστική ακολουθία και ταφή, και την επιτρέπει μόνο εάν παρασχεθεί βεβαίωση ιατρού ότι ο αυτόχειρας δεν είχε σώας τας φρένας! Αναγκάζονται έτσι οι συγγενείς, σε συμπατιγνία πολλές φορές με ιερείς και ιατρούς, να στρουθοκαμηλίζουν μπροστά στην πραγματικότητα και να παίζουν το θέατρο του παραλόγου, παρουσιάζοντας τον άνθρωπο τους σαν τρελό, ή να αποκρύπτουν τους αληθινούς λόγους θανάτου του αυτόχειρα, ώστε να αποτρέψουν έτσι μία κατάσταση ανάλογη προς τη sepultura asinina του Μεσαίωνα⁷⁸.

Και παρά τους φωτισμένους ανθρώπους, που έχουν κατά καιρούς εξεγερθεί ενάντια σ' αυτή την απαράδεκτη κατάσταση ήδη από την εποχή του Montesquieu και του Βολταίρου και που έχουν τονίσει ότι στην Αγία Γραφή δεν υπάρχει απαγόρευση της αυτοκτονίας (αντίθετα μνημονεύεται σε πολλά σημεία των ιερών αυτών βιβλίων ότι ο άνθρωπος δεν δικαιούται να διατυ-

78. Η στάση αυτή των συγγενών εξηγεί, ίσως, γιατί "στην Ελλάδα υπάρχει ένα πέπλο ένοχης σιωπής γύρω (ακόμα κι) από τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται στις αυτοκτονίες" (βλ. Γιάννη Πανούση, Στατιστική εικόνα των αυτοκτονιών στη Γαλλία, 1981, στο έργο του: Το "ζητούμενο" στην Εγκληματολογία, Αθήνα - Κομιτηνή: Α.Ν. Σάκκοντας, 1988, σελ. 115 - 131: 115) και γιατί ειδικότερα την ίδια στιγμή που ο ευωπαϊκός μέσος όρος αυτοκτονιών έχει φτάσει στο 1,26 % (αριθμός αυτοκτονιών ετίς του συνόλου των θανάτων), ο ελληνικός δείκτης παρέμεινε στο 0.4 % ... " (βλ. Τάσου Κωστόπουλου, Δημ. Τρόμη και Δημ. Ψαρρά, Συνειδήστοι Αυτόχειρες. Εθελούσια Έξοδος, περ. "Έψυλον" (της "Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας") από 5.7.1992, σελ. 37 - 42: 38. Με το ίδιο πνεύμα βλ. και Λεων. Χρηστάκη, ο.π. (σημ.17), σελ. 86, 89 επ. Πρβλ. και σελ. 119 από τη Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας 1993, όπου και συγκριτική επισκόπηση στατιστικών στοιχείων για αυτοκτονίες που περιήλθαν σε γνώση των αστυνομικών αρχών κατά τα έτη 1985 - 1993 (οι αριθμοί κυμαίνονται με σχετική σταθερότητα μεταξύ 340 και 440 ανά έτος, χωρίς να εμφανίζουν εξελικτική πορεία). Για την ερμηνεία, πάντως, του μειωμένου ποσοστού αυτοκτονιών στην Ελλάδα δεν πρέπει να υποτιμάται και το γεγονός ότι οι Έλληνες είναι εκ φύσεως λαός αισιόδοξος και ότι στα δημοτικά τους τουλάχιστον τραγούδια (σε αντίθεση, πάντως με τα μειψόμοιρα ρεμπέτικα) τονίζεται, σύμφωνα με την παρατίθηση του Ηλ. Πετρόπουλου, πως "και με τα όσα βάσανα παλ' η ζωή καλή 'ναι (στο βιβλίο του "Ρεμπέτικα Τραγούδια", Αθήνα: Κέδρος 1979, σελ. 33). Κατ' ουσίαν, πάντως, στη δημοτική μας ποίηση φαίνεται ότι συνυπάρχουν, όπως επεσήμιανε ο Κώστας Ρωμαίος (στο έργο του "Κοντά στις Ρίζες", Αθήνα 1959, σελ. 206 επ.), δύο αντίστοιχες και ίσης σημασίας τάσεις, δηλ. αφ'ενός η μελαγχολική πεποίθηση για το εφίμερο και το μάταιο του κόσμου τούτου και αφ'ετέρου η διάθεση για την απόλαυση του λίγου χρόνου που μας απομένει από τη ζωή.

πώσει κρίση για το πού θα καταλήξει κάποιος μετά θάνατον⁷⁹ και επομένως, για το αν θα είναι καταδικασμένος στην άλλη ζωή π.χ. λόγω αυτοκτονίας), όμως η κατάσταση παραμένει ακόμη στο θέμα αυτό αμετάβλητη, με αποτέλεσμα να έχουν εκκλησιαστική ταφή ακόμη και ειδεχθείς δολοφόνοι, αλλά να μην την έχουν όσοι απλώς αφαιρούν σε κρίση απελπισίας τη δική τους μόνο ζωή. Ίσως, λοιπόν, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη και σήμερα η μελέτη της εργασίας του Κάλβου περί αυτοκτονίας όχι μόνο για το αναμφισβήτητο φιλολογικό της ενδιαφέρον, αλλά και για την τραγική σημερινή επικαιρότητα των στοχασμών της.

ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΛΒΟΥ

ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑΣ

(απόδοση από τα Ιταλικά : Νέστορα Ε.Κουράκη)

Η αυτοκτονία θεωρείται από ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων ως ένα από τα ειδεχθέστερα κακουργήματα. Αντίθετα εγώ τη βλέπω ως το γέννημα ενός πνεύματος, που σκέπτεται ορθά και που γνωρίζει να ακολουθεί την καλύτερη λύση. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε κάποιον άνθρωπο δύσμορφο, που προκαλεί τα γέλια σε όσους τον κυττάζουν. Τον φαντάζομαι, ακόμη, [αυτόν τον άνθρωπο] ευαίσθητο και προκισμένο με νοημοσύνη όχι μέτρια. Τι θα κάνει αυτός ο δύστυχος; Θα ανεχθεί να είναι η χλεύη, η καταφρόνηση της κοινωνίας; Όχι βέβαια : αυτός σκέπτεται με πολλή γενναιοφροσύνη και έχει μεγάλη ευαισθησία. Θα μπορούσε να εξαφανισθεί από τα μάτια των άλλων, θα μπορούσε να πάει και να κρυφτεί σε κάποιον άγνωστο ερημότοπο, όπου δεν θα άκουγε πια ανθρώπουν φωνή. Άλλα το φιλότιμο [η φιλαυτία] του θα εναντιωνόταν σε μια τέτοια λύση - αυτό το φιλότιμο που είναι το πρώτο, αν όχι το μοναδικό ελατήριο, με το οποίο κινείται ολόκληρο το ανθρώπινο γένος. Με θάρρος θα κυττάξει τότε γύρω του και, καθώς δεν θα παρουσιάζονται στα μάτια του παρά πράγματα που διαρκώς του θυμίζουν τη συφοριασμένη μοίρα του, θα φλογισθεί από ένα ευγενικό πάθος : επάνω στην έξαψη του θα δει μια ζωή ντροπιασμένη, χωρίς ελπίδα για βελτίωση. Θα δει τον εαυτό του να προξενεί φρίκη και στον ίδιο και στους άλλους. Θα δει, μ'ένα λόγο, όλες τις χαρές τούτου του κόσμου σβήσμενες γι' αυτόν. Αυτός ο δυστυχισμένος άνθρωπος, όπως τον περιέγραψα, είναι δύσκολο να προτιμήσει τη ζωή από την ευτυχία τού να τερματίσει τόσα βάσανα σε μια μόνο στιγμή.

79. Βλ. π.χ. Ιω. 8,15 και 3,17. Αναλυτικά: *Ηλία Βουλγαράκη, Αυτοκτονία και Εκκλησιαστική Ταφή*, Αθήνα: Αρμός, 1992, σελ. 86 επ.

Θα διορθώσει έτσι ο ίδιος το σφάλμα της φειδωλής φύσης και θα ξαναμπεί με ένα εκουόσιο θάνατο στους κόλπους της.

Πάψτε για μια φορά, ανάξιοι πολυλογάδες, να ρητορεύετε εναντίον εκείνου, που με τέτοιο τρόπο γίνεται άξιος να τον ονομάζουν άνθρωπο και δείχνει πως έχει καυδιά ευαίσθητη και ενάρετη, που σεις δεν έχετε. Προσπαθείτε να αμαυρώσετε τη φήμη εκείνου που αυτοκτονεί. Κι αυτό όχι από ευσπλαχνία, μα από λύπη, που βλέπετε κάποιον άλλο να αφαιρεί τη ζωή από τον εαυτό του, κάνετε δήθεν πως εξάπτεσθε εναντίον εκείνου που ασκεί ένα ιερό δικαίωμα, το οποίο κανείς δεν μπορεί να του στερήσει. Άλλα πιο πολύ, γιατί σεις δεν θα ήσασταν ικανοί για κάτι τέτοιο, αφού δεν θα είχατε τη δύναμη να μιμηθείτε το παραδειγμά του. Σεις που, [ενώ βρίσκεσθε] μέσα σε όλες τις απολαύσεις του κόσμου, τολμάτε να επικαλύπτετε με αιτιμία τη μινήμη των ανθρώπων εκείνων, που με γενναιοφροσύνη ελευθερώθηκαν από τις παγίδες μιας θλιβερής ζωής, διαβάστε στην καρδιά ενός ποδοπατημένου αλλά δίκαιου ανθρώπου, ενός καταδιωγμένου αλλ' αθώου, κυttάξτε τις αγωνίες από τις οποίες βασανίζεται, τις μανίες που τον συγκλονίζουν και σταματείστε να συκοφαντείτε το όνομά του.

Λέτε ότι κάθε άνθρωπος αναλαμβάνει ένα χρέος προς την κοινωνία. Και αυτό το χρέος είναι να την υπηρετεί και να την ωφέλει όσο μπορεί. Και ότι με την αφαίρεση της ζωής του διαφεύγει την υποχρέωση να εκπληρώσει αυτό το χρέος, συναποκομίζοντας έτσι εύλογα (επάξια) στον τάφο την έχθρα και τον αποτροπιασμό των συμπολιτών του. Δεν θα αφεθώ να χάσω τον δρόμο μου στη σωρεία των παραδειγμάτων, που παρέχει η ιστορία δλων των εθνών για ένα πλήθος ανθρώπων συνετών και ενάρετων, που χαρίσανε στην πατρίδα τους τα πιο λαμπρά ωφελήματα και που στο τέλος, αθούμενοι από κίνητρα ισχυρά, τρέξανε με τη θέλησή τους στην αγκαλιά του θανάτου. Απλώς θα αρκεσθώ να ωρτήσω : ποια ωφέλεια μπορεί λογικά να περιμένει κανείς από άτομα άρρωστα στην ψυχή ή στο σώμα, και τα οποία, προς μεγαλύτερη [ακόμη] δυστυχία τους, βλέπουν τη σκληρή τους μοίρα να τα αποστρελεί από την ελπίδα έστω να δώσουν ένα τέλος στα βάσανά τους; Μπορούν αυτοί ν'ασχοληθούν με την ευτυχία των άλλων, ενώ στενάζουν ανάμεσα στα παρόντα δεινά τους και στην αναμονή όσων πρόκειται να επακολουθήσουν; Πόσα θέλγητρα μπορεί να έχει εφεξής γι'αυτούς μια γη που δεν παράγει προς χάρη τους τίποτε άλλο παρά μόνο καρπούς θανατηφόρους και δηλητηριώδεις; Με ποιον τρόπο θα προσπαθήσουν να γίνουν ωφέλιμοι εκείνοι που βασανίζονται από μιαν επώδυνη και αγιάτρευτη αρρώστεια χωρίς ούτε μια στιγμή ανάπταυλας; Καθώς και εκείνοι οι οποίοι, αφού ανάλωσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους σκορπίζοντας ευεργε-

σίες, σε αντάλλαγμα προδίδονται απαίσια από τους φίλους, τη σύξυγο, τα παιδιά τους και εγκαταλείπονται σε προχωρημένη ηλικία να ζούνε με ευτελή τρόπο μια ταλαιπωρη ζωή, τελειώνοντας έτσι άθλια τις ημέρες των γηρατειών τους;

Ο Κάτων, αυτός ο Κάτων για τον οποίο η Ρώμη τόσο υπερηφανεύεται, μεταχειρίσθηκε όλα εκείνα τα μέσα που του παρείχαν οι δυνάμεις του, για να σώσει τη Ρωμαϊκή Πολιτεία από τον επικείμενο όλεθρο που την απελούσε. Ήθελε να απομακρύνει από την πατρίδα του την άβυσσο, στην οποία αυτή κόντευε να γκρεμισθεί. Και ήθελε να επαναφέρει τους συμπολίτες του στην αρχαία αρετή και στην αγάπη για την ελευθερία. Για να πραγματοποιήσει το σχέδιό του αυτό, πόσες φροντίδες, πόσες προσπάθειες, πόσον ιδρώτα δεν έχουσε! Όταν όμως διαπίστωσε ότι ο εχθρός του θριάμβευε, ότι οι Ρωμαίοι, εξουθενωμένοι από την οκνηρία και την κραυπάλη - που είναι θυγατέυα του πλούτου -, παρέμεναν κωφεύοντες στις κραυγές της ελευθερίας, ότι μια σκληρή τυραννία υπεισερχόταν ήδη στη θέση του πατριωτισμού, της αγάπης για τη δόξα και την τιμή, απαξίωσε να επιζήσει έπειτα από την καταστροφή της προσφιλούς του πατρίδας και ο Ήρωας αυτός εξέπνευσε μαζί με το αληθινό ρωμαϊκό μεγαλείο. Άλλα, επειδή αυτοκόνησε, ποιος θα είχε ποτέ το θράσος να τον ψέξει πως δήθεν αθέτησε τα καθήκοντά του απέναντι στην Κοινωνία; Δεν πιστεύω ότι έως τώρα υπήρξε κανείς τόσο απερίσκεπτος. Και αν τυχόν, όμως υπήρχε, αυτός δεν θα μπορούσε να είναι παρά κάποιος από τους άθλιους εκείνους πνευματικά καθυστερημένους, που, σκοτισμένοι από τις προκαταλήψεις, έχουν την αξίωση να κρίνουν τα πάντα κάτω από το πρόσμα που τους υπαγορεύει ή αμάθεια ή η ιδιοτροπία.

Ίσως μου προβληθεί μία ένσταση : Θα μου πουν, δηλ., πως, επειδή πολλοί από τους μεγάλους κακούργους, που έζησαν πάνω σ' αυτή την υφήλιο, έδωσαν τέλος στη ζωή τους μ' ένα θάνατο αυτόβουλο, γι' αυτό πρέπει εμείς ν' αποστρεφόμαστε όλους εκείνους που καταλήγουν σ' αυτή την έσχατη λύση. Αλλ' αυτό μου φαίνεται να είναι το ίδιο πράγμα σαν να λέμε: - ανάμεσα στους δίκαιοτές υπάρχουν πολλοί που είναι άδικοι, ή μερικοί στρατιωτικοί είναι άφρονες και αμαθείς, επομένως όλοι οι στρατιωτικοί είναι αμαθείς: πράγμα που ασφαλώς δεν είναι τρόπος συλλογισμού ούτε πολύ συνετός, ούτε πολύ πειστικός. Εγώ από την πλευρά μου υποστηρίζω ότι, εάν ένας τύραννος, αφού έχει διαπράξει όλες τις αγριότητες που μπορεί κανείς να φαντασθεί, φτάσει τελικά [στο σημείο] να αυτοκόνησε, αυτό θα το κάνει [μόνο και μόνο] για να αποφύγει τη δίκαιη εκδίκηση που επικρέμαται στην κεφαλή του και για να γλυτώσει από την τιμωρία που έχουν επισύρει τα εγκλήματά του. Ο Νέρων παρακάλεσε ένα δούλο να τον μαχαιρώσει - αλλά

με ποια αφορούμη; Όταν τον καταξήτούσαν από σπίτι σε σπίτι, όταν [δηλ.] το εξαγριωμένο πλήθος ζητούσε με βροντερή φωνή το αίμα του. Εκείνος τότε δεν θέλησε να αυτοκτονήσει από μίσος προς τη ζωή, ούτε από τύψεις που είχε για τις ωμότητές του, αλλά για να προλάβει κατά λίγα λεπτά τους εξευτελισμούς και τα βάσανα, που [διαφορετικά] τον περιέμεναν.

Ας σεβόμαστε, λοιπόν, τη μνήμη εκείνων που με την αυτοκτονία επιτάχνουν το τέλος τους. Ας τους εκτιμούμε, διότι είχαν τη δύναμη να θριαμβεύσουν με γενναιοφροσύνη επάνω στην αντίξοη μοίρα τους. Ας μη θεωρούμε ως ανώφελους για το ανθρώπινο γένος αυτούς τους ενδιαφέροντες ανθρώπους οι οποίοι, έχοντας κουφασθεί να υποφέρουν άλλο, έκαναν χρήση του μοναδικού στη διάθεσή τους γιατρικού. Αντίθετα, ανώφελοι και μάλιστα επιζήμιοι είναι για την Κοινωνία εκείνοι που με πλάνες και απάτες αρπάζουν από τον φτωχό εργάτη τον καρπό των μόχθων του, για να ξουν οι ίδιο μια ξανή οκνηρή και χωρίς να τους λείπει τίποτε, εκείνοι που συκοφαντούν τους αθώους, για να ιδιοποιηθούν τις περιουσίες τους, εκείνοι που υποθάλπουν τις δικόνοιες, τον φανατισμό και τα μίση, για να πλουτίσουν από τα λάφυρα των άλλων. Μα όποιος διδάσκει στους ανθρώπους με το δικό του παράδειγμα τον τρόπο για να απαλλαγούν από τα αθεράπευτα δεινά τούτης της ζωής, αυτός αξίζει να λάβει τους επαίνους των εντίμων ανθρώπων.